

(इंग्रजीतील छापील न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

प्रकाशनयोग्य

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात

दिवाणी अपील अधिकारीता

दिवाणी अपील क्रमांक. २४६८—२४७० / २०१९

@ विशेष अनुमती याचीका (दिवाणी) क्रमांक. ८७६९—८७७१ / २०१८

सुधाकार बाबुराव नांगुरेअपिलाकार

विरूद्ध

नोरेश्वर रघुनाथराव शेंडे आणि इतरउत्तवादी

विशेष अनुमती याचीका (दिवाणी) क्रमांक. ३३०८६—३३०८८ / २०१७

यातील दिवाणी अपील क्रमांक. २४७१—२४७३ / २०१९

@ विशेष अनुमती याचीका (दिवाणी) क्रमांक. १४०४१—१४०४३ / २०१८

आणि कि.अ.क्र.२९८३—२९८५ / २०१८ सह

न्यायनिर्णय

न्या.डॉ.धनंजय य. चंद्रचूड

दिवाणी अपिले क्र.२४६८—२४७० / २०१९

विशेष अनुमती याचीका (दिवाणी) क्र. ८७६९— ८७७१ / २०१८

१. अनुमती दिली.

२. उच्च न्यायालय, मुंबई यांनी त्यांच्या खंडन्यायपीठाच्या माध्यमातून तीन पुनर्विलोकन याचीका, ज्याद्वारे त्यांच्या दिनांक १६ नोव्हेंबर २०१७ च्या न्यायनिर्णयाचे पुनर्विलोकन करून मागीतले होते, त्या फेटाळून लावल्या. या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने, दिनांक १२ डिसेंबर २०१७ रोजी दिलेल्या आदेशाच्या अनुषंगाने सदर पुनर्विलोकन याचिका उच्च न्यायालयासमोर दाखल करण्यात आल्या होत्या. उच्च न्यायालयाने, त्यांचा आधीचा न्यायनिर्णय, जो त्यांच्या अधिकारीतेच्या वापराचे नियमन करणाऱ्या निश्चीत अशा मापदंडाशी सुसंगत आहे, त्याचे पुनर्विलोकन करण्याचे कोणतेही कारण नाही असा निष्कर्ष काढून सदरच्या पुनर्विलोकन याचीका दिनांक २१ मार्च २०१८ रोजी फेटाळून लावल्या.

३. उच्च न्यायालयातील मूळ याचीकाकर्ता याने अपिल दाखल केले आहे.

४. अपिलकर्ता तसेच प्रथम उत्तरवादी हे महाराष्ट्र शासनाच्या सेवेतील अधिकारी आहेत. अपिलकर्ता हे खुल्याप्रवर्गातील तर प्रथम उत्तरवादी हे अनुसूचित जातीचे आहेत. त्यांच्या राज्यशासनाच्या सेवेतील नियुक्त्या व पदोन्नती संदर्भातील संबंधीत तपशील खालील तक्त्यात दिला आहे.

पदस्थापना	सुधाकर नांगुरे (खुला प्रवर्ग)	नोरेश्वर शेंडे (अनु.जा.)
नियोजन सहायक	६.५.१९८३	—

सहायक नगर रचनाकार	६.५.१९८८	—
नगर रचनाकार	१.७.१९९२	१.७.१९९२
उपसंचालक, नगररचना (डि.डि.टि.पी)	१.११.२००३	३.८.२००६
सहसंचालक, नगररचना (जे.डि.टी.पी.)	०२.०७.२०१३	११.०८.२०११
सहसंचालक, नगररचना (डि.टी.पी.एम.एस.)	दिनांक ३.७.२०१६ रोजी पदोन्नतीसाठी पात्र	ओ.ए.क्र. २६९/२०१६ मधील परिणामाच्या अधीन राहून दिनांक ३०.०४.२०१६ रोजी पदोन्नती दिली.

५. अपिलकार हे महाराष्ट्र शासनाच्या सेवेत नियोजन सहायक पदावर दिनांक ६ मे १९८३ रोजी रुजू झाले. त्यानंतर, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाने^१ सुरू केलेल्या प्रक्रियेदरम्यान अपिलकार व प्रथम उत्तरवादी, दोघांचीही 'नगररचनाकार' या पदासाठी दिनांक १ जुलै १९९२ रोजी निवड करण्यात आली. त्यानंतर दिनांक १ नोव्हेंबर २००३ रोजी एम.पी.एस.सी.

^१ एम.पी.एस.सी. (म.लो.आ.)

(म.लो.आ.) द्वारे केलेल्या नामनिर्देशनाद्वारे, अपिलकार यांना 'उपसंचालक' नगर रचना^२ म्हणून पदोन्नती देण्यात आली व प्रथम उत्तरवादी यांनी डि. डि.टि. पी. म्हणून ३ ऑगस्ट २००६ रोजी पदोन्नती देण्यात आली.

६. बिंदू नामावली मध्ये सहसंचालक, नगर रचना^३ या पदोन्नतीच्या प्रवर्गात दोन पदे होती त्यातील एक खुल्या प्रवर्गातील उमेदवारांसाठी होते आणि दुसरे राखील होते. दिनांक ७ जानेवारी २०११ रोजी जे. डि. टि. पी. हे पद अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारासाठी नामावली नुसार राखीव होते. परंतु, सामान्य प्रशासन विभागाच्या^४, दिनांक २७ ऑक्टोबर २००८ च्या परिपत्रकावर विसंबून प्रथम उत्तरवादी यांच्या नावाची दिनांक ७ जानेवारी २०११ रोजी शिफारस करण्यात आली आणि प्रथम उत्तरवादी हे अनुसूचित जातीचे असूनसुद्धा त्यांना दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ रोजी जे. डि.टी.पी. या पदावर तदर्थ तत्वावर पदोन्नती देण्यात आली. दिनांक २९ डिसेंबर २०१२ च्या शासननिर्णयानुसार^५ दिनांक २ जुलै २०१३ रोजी जे.डि.टि.पी. या पदाची पदसंख्या वाढवून ती आठ पदांची करण्यात आली. ज्यामध्ये पाच पदे खुल्या प्रवर्गाकरिता होती तर ३ पदे राखीव होती.

२ जुलै २०१३ रोजी अपिलकार यांना जे.डि.टी.पी या पदावर पदोन्नती

२ डी.डी.टी.पी.

३ जे.डी.टी.पी.

४ जी.ए.डी. (सा.प्र.वि.)

५ शा. नि.

देण्यात आली.

७. मुलतः अपिलकार यांचा असा दावा आहे की, डी.डी.टी.पी.च्या ज्येष्ठता सूची मध्ये अपिलकार हे प्रथम उत्तरवादीपेक्षा ज्येष्ठ स्थानी होते. प्रथम उत्तरवादी यांना जे.डी.टी.पी. पदावर ११ ऑगस्ट २०११ रोजी पदोन्नती देण्यात आली तर अपिलकार यांना त्यानंतर २ जुलै २०१३ रोजी पदोन्नती देण्यात आली. अपिलकार यांचा असा दावा आहे की, एकदा अपिलकार यांना जे.डी.टी.पी. या पदावर पदोन्नती देण्यात आल्यानंतर 'कॅचअप' नियम अमंलात येणे आवश्यक आहे आणि त्याच्या परिणामी अपिलकार यांना प्रथम उत्तरवादीपेक्षा ज्येष्ठ स्थान मिळाले पाहिजे. अपिलकर्त्याच्या तक्रारीच्या हया बाजूचे आकलन करण्यासाठी ज्येष्ठता सूची संदर्भातील महत्त्वाची वस्तुस्थिती खालीलप्रमाणे देण्यात आली आहे.

ज्येष्ठता सूची

(i) १४ फेब्रुवारी २०११

१ जानेवारी २०१९ रोजीची डी.डी.टी.पी.च्या ज्येष्ठता सूची संदर्भात एक परिपत्रक जारी करण्यात आले. त्या सूची मध्ये अपिलकर्त्याचे नाव अनु क्र.३ वर आणि प्रथम उत्तरवादी यांचे नाव अनु. क्र.९ वर होते.

(ii) १ जून २०१४

“वर्तमान पदावरील नियुक्तीची तारीख या आधारावर, १ जानेवारी २०१४ रोजीच्या जे.डी.टी.पी. च्या तात्पुरत्या ज्येष्ठता सूची संदर्भात एक पत्र जारी करण्यात आले:

(iii) २८ ऑगस्ट २०१४

“वर्तमान पदावरील नियुक्तीची तारीख” या आधारे, १ जानेवारी २०१४ रोजीच्या जे.डी.टी.पी. च्या अंतिम ज्येष्ठता सूची संदर्भात एक परिपत्रक जारी करण्यात आले :

(iv) १५ जानेवारी २०१६

‘नियमित नियुक्तीची तारीख/पदोन्नती नियमित झाल्याची तारीख’ या आधारावर १ जानेवारी २०१५ रोजीच्या जेडीटीपी च्या अंतिम ज्येष्ठता सूची संदर्भात एक परिपत्रक जारी करण्यात आले:

(v) ८ मार्च २०१६

माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ अंतर्गत विचारण्यात आलेल्या प्रश्नाचे उत्तर म्हणून अपिलकर्त्यास असे कळविण्यात आले की, भविष्यात प्रथम उत्तरवादी यांची पदोन्नती जी.ए.डी.च्या सहमतीने आणि एम.पी.एस.सी च्या मंजूरीने नियमित केली जाईल.

(vi) ३० एप्रिल २०१६ संचालक नगर रचना^६ या पदावरील पदधारक सेवा निवृत्त होणार होते व त्यायोगे सदर पद रिक्त होणार होते,

८) १५ जानेवारी २०१६ च्या ज्येष्ठता सूचीवर आक्षेप नोंदवल्यानंतर, अपिलकत्याने महाराष्ट्र प्रशासकीय न्यायाधिकरण^७ यांच्यापुढे मुळ अर्ज^८ दाखल केला. सोप्या शब्दात सांगायचे झाल्यास अपिलकत्याच्या न्यायाधिकरणासमोरील दावा असा होता की, प्रथम उत्तरवादी यांची ११ ऑगस्ट २०११ ची जे.डी.टी.पी. या राखीव पदावरील पदोन्नती (अपिलकत्याच्या पदोन्नती पूर्वीची) ही जरी नियमित स्वरूपाची होती असे गृहित धरले तरी, तो अपिलकत्याच्या विरुद्ध (सर्वसाधारण संवर्गातील उमेदवार) जो त्याला फिडर संवर्गात डि.टि.पी.च्या वरिष्ठ होता, त्याच्या जे. डि.टि.पी. संवर्गातील आधीच्या पदोन्नतीच्या आधारे परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेचा दावा करण्यास हक्कदार नव्हता.

९) अपिलकत्याने आपल्या निवेदनात असे म्हटले आहे की, राज्य सरकारने, महाराष्ट्र नागरी सेवा नियम किंवा इतरत्र कोठेही, राखीव संवर्गातील व्यक्ती, ज्याला फिडर संवर्गातील त्याच्या वरिष्ठाच्या अगोदर पदोन्नती देण्यात आली असेल त्याला, परिणामस्वरूपी ज्येष्ठता मंजूर

6 डी.टी.पी.(सं.न.र.)

7 न्यायाधिकरण

8 ओ.ए. (मु.अ.) [२६९/२०१६](#)

करण्याबद्दल स्पष्टपणे तरतूद केलेली नाही. अपीलकर्त्याने पुढे असेही म्हटले आहे कि, नगर रचना आणि मुल्य निर्धारण विभाग (सेवाप्रवेश) नियम १९८४ मध्ये वरिष्ठ संवर्गतील पदोन्नती प्रकरणी अनुसूचित जातीचे असलेले अपुरे प्रतिनिधित्व साधार सिद्ध करण्यासाठी आणि दर्शविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने कोणतीही कार्यवाही केलेली नाही. सदर कार्यवाहीच्या अभावी, एम. नागराज वि. भारत सरकार^९ (नागराज) प्रकरणी या न्यायालयाच्या घटनापीठाने दिलेल्या आदेशाची पूर्तता होत नाही. असे म्हणणे मांडण्यात आले. या तक्रारीसह अपीलकर्त्याने असे प्रतिपादन केले कि,

i) ११ ऑगस्ट २०११ रोजी डीडीटीपी संवर्गातून जेडीटीपी पदावर प्रथम उत्तरवादी यांची पदोन्नती झाली, परंतु तो अनुसूचित जातीचा उमेदवार असल्याने, अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारीसाठी राखीव असलेल्या रिक्त जागेकरता तो हकदार नव्हता. तथापि, २७ ऑक्टोबर २००८ रोजीच्या जीएडी परिपत्रकाच्या आधारावर त्याला जेडीटीपी म्हणून पदोन्नती देण्यात आली. सदर परिपत्रक हे मागास वर्ग कर्मचारी अधिकारी महासंघ वि. महाराष्ट्र राज्य (महासंघ) या खटल्यामध्ये मुंबई उच्च न्यायालयाच्या

औरंगाबाद खंडपिठाने^{१०} दिनांक ९ मे २०१३ रोजी दिलेल्या न्यायनिर्णयानुसार शक्तीबाह्य ठरविण्यात आले होते. सदर निर्णयानुसार, सदर परिपत्रक हे महाराष्ट्र राज्य लोकसेवा अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, निरधिसूचित जमाती (विमुक्त जाती), भटक्या जमाती, विशेष मागास प्रवर्ग आणि इतर मागासवर्ग) आरक्षण अधिनियम २०११^{११} मधील तरतुदींच्या विरुद्ध होते.

ii) दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ रोजी प्रथम उत्तरवादी यांची जेडीटीपी म्हणून झालेली पदोन्नती ही अभावित नियुक्ति होती. त्यामुळे तो जेडीटीपी म्हणून झालेल्या पदोन्नतीच्या लाभाकरिता दावा करण्यास हक्कदार नव्हता आणि त्याला अंतिम ज्येष्ठता सूची मध्ये चुकीने अपिलकृत्यापेक्षा ज्येष्ठ म्हणून दर्शविण्यात आले आणि

iii) १५ जानेवारी २०१६ रोजी राज्य सरकारने प्रकाशित केलेली अंतिम ज्येष्ठता सूची ही, या न्यायालयाच्या घटनापीठाने नागराज (उपरोक्त) या खटल्याच्या निवाड्यात राखील संवर्गातील पदोन्नतांसाठीच्या परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेचे नियमन करणाऱ्या कायद्याची जी निश्चती केली आहे, त्याचे उल्लंघन करणारी आहे.

¹⁰ रिट याचीका क्रमांक ३०७७/२०११

¹¹ अधिनियम [८/२००४](#) "आरक्षण अधिनियम २००४"

१०) मुख्यत, वरील मुदयाच्या आधारावर अपिलकत्याने न्यायाधिकरणासमोर खालील मागण्या केल्या :

i) १५ जानेवारी २०१६ रोजी जेडीटीपी च्या संवर्गासाठी शासनाने प्रकाशीत केलेली १ जानेवारी २०१५ रोजीची अंतिम ज्येष्ठता सूची रद्द करणे.

ii) डि.डी.टी.पी. फिडर संवर्गामधील त्यांच्या वरिष्ठतेच्या अनुरूप अपिलकत्याची प्रथम उत्तरवादी च्या वर ज्येष्ठता निश्चित करून, १ जानेवारी २०१५ रोजी जेडीटीपी संवर्गाच्या अंतिम ज्येष्ठतासूचीचे पुनर्विलोकन आणि पुननिरीक्षण करण्याचे निदेश देण्यात यावे.

iii) १५ जानेवारी २०१६ रोजी प्रकाशित झालेल्या अंतिम ज्येष्ठता सूचीच्या आधारावर, पुनर्विलोकन आणि पुननिरीक्षण होईपर्यंत डीडीटीपी पदावरील पदोन्नतीसाठीची निवड करण्याची प्रक्रिया हाती घेण्यापासून राज्य शासनाला रोखण्याचे आदेश द्यावे.

११) १ एप्रिल २०१६ रोजीच्या अंतरिम आदेशानुसार, न्यायाधिकरणाने असे निर्देश दिले की, त्यांच्या पुढे प्रलंबित मुळ अर्जावरील निकालाच्या अधिन शासनाचा हा निर्णय असेल. त्यानंतर लगेचच, २ एप्रिल २०१६ रोजी जीएडी आस्थापना मंडळ—१ यांनी बैठक घेऊन प्रथम उत्तरवादी यांच्या नावाची डी.टी.पी. पदावरील पदोन्नतीसाठी शिफारस केली. उच्च

न्यायालयाने न्यायाधिकरणाच्या अंतरिम आदेशास आव्हान देणाऱ्या रिट याचिकेमध्ये न्यायाधिकरणास, ३० एप्रिल २०१६ पर्यंत प्रलंबित मुळ अर्ज निकाली काढण्याचे निदेश दिले. (दिनांक ३० एप्रिल २०१६ रोजी डीडीटीपी हे पद सदर पदाधिकारी निवृत्त होत असल्याने, रिक्त होणार होते.) १८ एप्रिल २०१६ रोजी न्यायधिकरणाने सुनावणी संपवली आणि निर्णय राखून ठेवत सदरचे प्रकरण निर्णयाची घोषणा करण्यासाठी दिनांक २ मे २०१६ रोजी ठेवण्याचे निदेश दिले. परंतु त्या तारखेआधीच राज्य शासनाने प्रथम उत्तरवादी यांना डी.टी.पी. पदावर ३० एप्रिल २०१६ रोजी पदोन्नती दिली. न्यायाधिकरणाने आपल्या दिनांक २ मे २०१६ रोजीच्या न्यायनिर्णयाद्वारे मुळ अर्ज मान्य केला, १५ जानेवारी २०१६ ची जे.डी.टी. पी. ची ज्येष्ठता सूची रद्द केली आणि प्रथम उत्तरवादीच्या नियमित पदोन्नतीची तारीख ठरवून नवीन ज्येष्ठता सूची तयार करण्याचे निर्देश जारी केले. आणि त्यानंतर डी.टी.पी. पदाकरता नवीन पदोन्नतीचे आदेश काढण्याचे निदेश दिले.

१२) न्यायाधिकरणाने दिलेल्या न्यायनिर्णयाला आव्हान देण्यासाठी प्रथम उत्तरवादी यांनी घटनेच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत उच्च न्यायालयात प्रकरण

दाखल केले.^{१२} राज्य शासनाने न्यायाधिकरणाच्या न्यायनिर्णयाला आव्हान दिले.^{१३} उच्च न्यायालयाने १६ नोव्हेंबर २०१७ रोजीच्या आपल्या न्यायनिर्णयाद्वारे रिट याचिकांना अनुमती दिली आणि न्यायधिकरणाने दिलेला निर्णय रद्द केला. अपिलकृत्याने, उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा समाचार घेण्यासाठी, घटनेच्या अनुच्छेद १३६ अंतर्गत कार्यवाही करत या न्यायालयात धाव घेतली.

१३) १२ डिसेंबर २०१७ रोजी विशेष अनुमती याचिकेवरील सुनावणी नंतर, या न्यायालयाने पुढील आदेश दिला:

“याचिकाकर्त्या तर्फे उपस्थित विद्वान वरिष्ठ वकील श्री रणजित कुमार यांनी सांगितले की जरी ‘कॅचअप’ चा मुद्दा उच्च न्यायालयासमोर मांडला होता तरी तो विचारात घेण्यात आला नाही. तसे असल्यास याचिका कृत्याने त्याला कायदयाअंतर्गत सदर मुद्दयावर उपलब्ध असलेल्या उपायांचा पाठपुरवठा करावा. सदर सवलतीला बाधा न पोहचवता, या विशेष अनुमती याचिका मागे घेण्याची

12 विलंब माफ करणाऱ्या न्यायाधिकरणाच्या आदेशाला आव्हान देण्यासाठी रिट याचिका क्र. [८८५९/२०१६](#) दाखल करण्यात आली आणि ओ.ए.(मु.अ.)२६९/२०१(?) मध्ये न्यायधिकरणाने दिलेल्या न्यायनिर्णयाला आव्हान देण्यासाठी रिट याचिका [८८६०/२०१६](#) दाखल करण्यात आली.

13 रिट याचिका क्र.९२९१/२०१६

परवानगी आहे. आम्ही हे स्पष्ट करतो की, आम्ही हे प्रकरण गुणवत्तेच्या आधारावर विचारात घेतलेले नाही. तथापि, दोन्ही बाजूंच्या पक्षकारांसाठी, 'कॅच अप' च्या मुदयावर करता येणारे सर्व उपलब्ध युक्तीवाद उच्च न्यायालयासमोर करण्याचा मार्ग मोकळा असेल''

या न्यायालयाने जी मुभा दिली आहे त्यानुसार, अपिलकर्ता पुनर्विलोकनासाठी उच्च न्यायालयात गेला. परंतु आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे पुनर्विलोकन याचिका दिनांक २१ मार्च २०१८ रोजी फेटाळण्यात आल्या. उच्च न्यायालयाच्या पुनर्विलोकन याचिकेतील न्यायनिर्णयामुळे आणि रीट याचिकेमधील मुळ न्यायनिर्णयामुळे व्यथित होऊन अपिलकर्त्याने घटनेच्या^{१४} अनुच्छेद १३६ अंतर्गत या न्यायालयात नव्याने याचिका दाखल केली.

१४) सदर प्रकरणाची कार्यवाही प्रलंबित असतांना, अपिलकर्त्याने किरकोळ अर्जा^{१५} सोबत वादकालीन अर्ज^{१६} दाखल केला. किरकोळ अर्जाद्वारे अपिलकर्त्याने, दि. १२ डिसेंबर २०१७ रोजी च्या आदेशाच्या

14 पुनर्विलोकनामध्ये दिलेल्या न्यायनिर्णयाविरूद्ध एस.एल.पी.(सी) क्र. ८७६९-७१/२०१८ ही याचिका दाखल करण्यात आली होती: रिट याचिकेमध्ये दिलेल्या न्यायनिर्णयाविरूद्ध एस.एल.पी. (सी) क्र. १४०४१-४३/२०१८ हया याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या.

15 एम.अ.क्र. २९८३-८५/२०१८

16 आय.अ.क्र. १६७३२३/२०१८

स्पष्टीकरणाची मागणी केली, जेणेकरून उच्च न्यायालयासमोर जर पुनर्विलोकन अपयशी ठरले तर या न्यायालयाच्या विशिष्ट परवानगीने नवीन याचिका दाखल करता येईल, दिनांक २८ नोव्हेंबर २०१८ रोजी किरकोळ अर्जावर नोटीस जारी करण्यात आली.

१५) प्रथम उत्तरवादी यांच्या वतीने बाजू मांडणाऱ्या विद्वान वरिष्ठ वकील श्री आर.पी.भट्ट यांनी विशेष अनुमती याचिकेच्या टिकून राहण्याच्या योग्यतेविषयी प्राथमिक आक्षेप घेतला. श्री.आर.पी. भट्ट यांनी असे निवेदन केले की, १२ डिसेंबर २०१७ रोजीच्या आदेशाचा परिणाम म्हणून, जेव्हा अपिलकर्त्याला पुनर्विलोकनाच्या मार्गाने उच्च न्यायालयात दाद मागण्याची मुभा देण्यात आली तेव्हा 'कॅच अप' नियम लागू करण्याव्यतिरीक्त सर्व मुद्दे सोडून देण्यात आले. एकदा उच्च न्यायालयाने पुनर्विलोकन नाकारले की, सदर निवेदनानुसार, खालील परिणाम घडून येणे आवश्यक आहे :-

(i) मुळ आदेश, ज्याला विशेष अनुमती याचिकेमध्ये विरोध केला गेला, त्याविरूद्धचे पुनर्विलोकन फेटाळण्यात आल्यानंतर, अपिलकर्त्यास नव्याने न्यायालयात याचिका दाखल करण्याची मुभा न दिल्याने, उच्च न्यायालयाच्या, रिट याचिका मंजूर करणाऱ्या मूळ आदेशाला आव्हान

देण्यास प्रतिबंध.

(ii) केवळ पुनर्विलोकन याचिकेमधील आदेशाला, घटनेच्या अनुच्छेद १३६ अंतर्गत दिलेले आव्हान टिकण्यायोग्य नाही. सदर निवेदनाच्या पुष्ट्यर्थ, या न्यायालयाच्या काही न्यायनिर्णयाचा आधार घेण्यात आला आहे, त्याचा संदर्भ पुढे देण्यात आला आहे.

१६) दिनांक १२ डिसेंबर २०१७ रोजीच्या आदेशाचा अर्थ लावणे हे या न्यायालयाचे प्रथम कार्य आहे. आदेशावरून असे सुचित होते की, अपिलकट्याची तक्रार अशी होती की, उच्च न्यायालयासमोर जरी 'कॅच—अप' नियमाचा मुद्दा मांडण्यात आला तरी तो विचारात घेण्यात आला नाही. या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधिकांच्या खंडपीठाने, ज्यात मा. न्या. कुरियन जोसेफ आणि मा. न्या. अमीताव रॉय यांचा समावेश होता व ज्यांच्यापुढे विशेष अनुमती याचिकेची सुनावणी झाली, त्यांचे निवेदनावर असे म्हणणे होते की "तसे असल्यास याचिकाकर्त्याने, त्याला कायदयाअंतर्गत सदर मुद्द्यावर उपलब्ध असलेल्या उपायांचा पाठपुरावा करावा". "सदर सवलतीला बाधा न पोहचवता" विशेष अनुमती याचिका मागे घेण्याची परवानगी या न्यायालयाने दिली. आणि 'कॅच अप' च्या मुद्द्यावर करता येणारे सर्व उपलब्ध युक्तीवाद उच्च न्यायालयासमोर

करण्याचा मार्ग वादातील दोन्ही पक्षकारांना मोकळा करून, खंडपीठाने असे म्हटले की,

“आम्ही हे स्पष्ट करतो की आम्ही हे प्रकरण गुणवत्तेच्या आधारावर विचारात घेतलेले नाही”.

१७) दिनांक १२ डिसेंबर २०१७ रोजीच्या आदेशातून जे उद्भवते ते खालीलप्रमाणे :—

(i) ‘कॅच—अप’ चा मुद्दा उच्च न्यायालयासमोर मांडल्यानंतर देखील त्याची दखल घेण्यात आली नाही या तक्रारीच्या सदर्भात कायदयाच्या अंतर्गत उपलब्ध असलेल्या उपायांचा ठामपणे पाठपुरवा करण्याची मुभा अपिलकर्त्याला देण्यात आली होती.

(ii) या न्यायालयाने सदर प्रकरणाचा गुणवत्तेच्या आधारावर विचार केला नव्हता. उच्च न्यायालयासमोर निवेदन सादर करून देखील ते विचारात घेण्यात आले नाही. या तक्रारीचा पाठपुरवा करण्यासाठी कायदयामधील योग्य त्या उपायांचा अवलंब करण्याची अपिलकर्त्याला दिलेली राखीव मुभा म्हणजेच पुनर्विलोकनाच्या मार्गाने उपाय करता येईल असे स्पष्ट निर्देश करण्यासारखे आहे.

१८) हे सर्वमान्य आहे की, उच्च न्यायालयाच्या समोर युक्तीवाद केलेल्या

निवेदनाची जर दखल घेतली गेली नाही किंवा ते विचारात घेतले गेले नाही, तर उच्च न्यायालयाने हे पाहणे जरूरीचे आहे की, व्यथित पक्षकार अभिलेखाची दुरुस्ती करून घेण्याचा मार्ग अवलंबतील. परंतु या व्यतिरीक्त या न्यायालयाने सदर प्रकरणाचा गुणवत्तेच्या आधारावर विचार केला नव्हता या दिनांक १२ डिसेंबर २०१७ च्या आदेशातील निरीक्षणाला निर्णायक अर्थ आहे. या स्पष्टीकरणाचा उद्देश हा जे मुद्दे कोणत्याही परिस्थितीत ('कॅच अप' नियमाच्या संदर्भातील) मांडण्यात आले होते, ते प्रथम उच्च न्यायालयासमोर आणि सदर कार्यवाहीमुळे जर अपिलकर्ता व्यथित झाला तर त्यानंतर या न्यायालयासमोरील पुढील कार्यवाहीद्वारे दाद मागण्याकरता पूर्णपणे खुले होते, याची खात्री करून घेणे असा होता. या न्यायालयाचा वरील निरीक्षणामागचा हेतू हा फक्त कॅचअप नियमासंबंधीत जे मुद्दे विचारात घेण्यात आले नव्हते ते उच्च न्यायालयासमोर मांडण्याकरता खुले करणे असा नव्हता. १२ डिसेंबर २०१७ रोजीच्या आदेशाचा शेवटचा भाग ज्यामध्ये पक्षकारांमधील वादाचे मुद्दे उच्च न्यायालयासमोर मांडण्यासाठी विशेषकरून खुले ठेवले होते, त्यावरून हे स्पष्टपणे उघड होते की, हा मुद्दा खुला ठेवण्यात आला होता त्याशिवाय या न्यायालयाच्या आदेशातून निश्चितपणे असे मांडण्यात आले आहे की,

“आम्ही हे प्रकरण गुणवत्तेच्या आधारावर विचारात घेतले नाही”.

१९) हे स्पष्टीकरण लक्षात घेता उच्च न्यायालयाने पुनर्विलोकन याचिकेमध्ये निर्णय दिल्यानंतर या न्यायालयाचा आधार घेण्यात अवरोध निर्माण होतो हा प्राथमिक आक्षेप स्वीकारणे अशक्य आहे या व्यतिरिक्त दुसरा दृष्टिकोन स्विकारल्यास, अपीलकर्त्याला न्याय मिळण्यास प्रभावीपणे नकार देण्यासारखे आहे या न्यायालयाने दिनांक १२ डिसेंबर २०१७ रोजी अपीलकर्त्याची तक्रार गुणवत्तेच्या आधारावर विचारात घेतली नव्हती, हे उघड आहे. अशा प्रकारच्या अन्वयार्थ मान्य केल्यास, उच्च न्यायालयाने पुनर्विलोकन याचिकेमध्ये निर्णय दिल्यानंतर अपिलकर्त्यास या न्यायालयात दाद मागण्यापासून वंचित ठेवल्यासारखे होईल आणि जे न्यायदानाचे अत्यंत वाईट अपयश ठरेल, अशा प्रकारचा अन्वयार्थ टाळणे आवश्यक आहे.

२०) आम्ही येथे प्रकरणाच्या एका महत्त्वाच्या बाजूची नोंद करू इच्छितो की, जी अपिलकर्त्याचा प्रामाणिकपणा प्रतिबिंबित करते. दिनांक १२ डिसेंबर २०१७ रोजीच्या आदेशाच्या स्पष्टीकरणाची मागणी करण्यासाठी अपिलकर्त्याने दिनांक २२ नोव्हेंबर २०१८ रोजी अत्यंत सावधगिरी बाळगून एक किरकोळ अर्ज दाखल केला होता. त्यामध्ये अपिलकर्त्याने असे

स्पष्टीकरण मागितले होते की उच्च न्यायालयाने पुनर्विलोकन याचिका निकालात काढल्यानंतर, पुनर्विलोकनातील आदेशाला तसेच मूळ आदेशाला आव्हान देण्याचा पर्याय खुला असेल,

२१) आधीच्या खंडपीठातील एक सदस्य, माननिय न्यायमूर्ति श्री कुरीयन जोसेफ हे २९ नोव्हेंबर २०१८ रोजी निवृत्त होणार होते आणि किरकोळ अर्ज हा २२ नोव्हेंबर २०१८ रोजी दाखल करण्यात आला होता. दिनांक २८ नोव्हेंबर २०१८ मा. न्यायमूर्ति कुरीयन जोसेफ आणि आमच्यापैकी एक (मा. न्यायमूर्ति हेमंत गुप्ता) यांनी किरकोळ अर्जावर नोटीस जारी केली.

२२) आम्ही त्यानुसार आधीच्या म्हणजे १२ डिसेंबर २०१७ रोजी आदेशाचे स्पष्टीकरण करतांना असे निर्देश देतो की, जर अपिलकर्ता, उच्च न्यायालयाने पुनर्विलोकनात दिलेल्या आदेशाने व्यथित झाला असेल तर पुनर्विलोकन मधील आदेश आणि रिट याचिकेतील मुळ आदेश या दोन्ही आदेशांना आव्हान देण्याचा मार्ग अपिलकर्त्यासाठी खुला असेल परंतु ही मुभा 'कॅच अप' नियामाच्या मुद्दयापुरती मर्यादीत आहे. हे स्पष्टीकरण जारी करतांना, 'महाराष्ट्र चेंबर ऑफ हाऊसिंग इंडस्ट्री विरूध्द बृहन्मुंबई महानगरपालिका'^{१७} या प्रकरणात या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधिकांच्या

खंडपीठाने पूर्वी दिलेल्या न्यायनिर्णयाचे मार्गदर्शन देखील आम्हाला मिळालेले आहे. या न्यायालयाच्या माननीय न्यायमूर्ति श्री. एस.ए. बोबडे आणि माननीय न्यायमूर्ति श्री अशोक भूषण यांचा समावेश असलेल्या खंडपीठाने, दिनांक १६ ऑगस्ट २०१६^{१८} रोजी यांनी खालील शब्दात आदेश पारित केला.

“ अशा परिस्थितीत, आम्ही याचिकाकर्त्याला खटला चालवण्यासाठी करावयाच्या योग्य अर्जासह उच्च न्यायालयात पुनर्विलोकन याचिकेद्वारे दाद मागण्यासाठी परवानगी देत आहोत. उच्च न्यायालयाने जितक्या लवकर शक्य होईल तितक्या लवकर याचिकाकर्त्याद्वारे उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांवर नव्याने निर्णय द्यावा.”

त्यानुसार, विशेष अनुमती याचिका निकालात काढण्यात आल्या.

२३) त्यानंतर, दिनांक ५ डिसेंबर २०१७ रोजी आधीच्या आदेशामध्ये फेरबदल करण्यासाठी / आधीचा आदेश मागे घेण्यासाठी केलेल्या अर्जावर विचार करतांना, माननीय न्यायमूर्ति श्री एस.ए.बोबडे आणि माननीय न्यायमूर्ति श्री एल. नागेश्वर राव या दोन न्यायाधिकांचा समावेश असलेल्या खंडपीठाने पुढील निरीक्षण नमूद केले.

“ या प्रकरणाची परिस्थिती आणि संपूर्ण मुंबई शहरातील बांधकाम उपक्रमांवर परिणाम घडविणा—या या प्रकरणाचे महत्व लक्षात घेऊन, आम्ही अपीलकर्त्याला जनहित याचिकेतील आक्षेपित आदेशाला तसेच पुनर्विलोकन याचिकेतील आक्षेपित आदेशाला, या न्यायालयात आव्हान देण्याची स्पष्टपणे मुभा देत एस.एल.पी (सी) क्र. २४६६०—२४६६१/२०१६ या याचिकेमध्ये दिनांक १६/८/२०१६ रोजी पारित केलेल्या आमच्या आदेशामध्ये सुधारणा करणे आम्ही योग्य समजतो. आणि त्याप्रमाणे आदेश देत आहोत.

त्यामुळे, फेरबदल करण्यासाठी / आधीचा आदेश मागे घेण्यासाठी केलेले वरील अर्ज वरील आदेशानुसार निकालात काढीत आहोत.”

प्रथम उत्तरवादी तर्फे उपस्थित विद्वान ज्येष्ठ वकील यांनी ‘सुसील फायनान्स आणि लिजिंग कं. वि. एम. लता^{१९} या प्रकरणामध्ये या न्यायालयाने दिलेल्या न्यायनिर्णयाचा आधार घेतला. त्यामध्ये असा निकाल देण्यात आला होता कि,

“ १. हया विशेष अनुमती याचिका या पुनर्विलोकन याचिकांमध्ये दिनांक १२-१२-२००३ रोजी पारित करण्यात आलेल्या आदेशाच्या विरुद्ध आहेत. हे नमूद करणे आवश्यक आहे कि, याअगोदर विशेष अनुमती याचिका या मुख्य न्यायनिर्णयाच्या विरुद्ध दाखल करण्यात आल्या होत्या. परंतु, जेव्हा त्या विशेष अनुमती याचिकांची दिनांक १-९-२००३ रोजी सुनावणी झाली तेव्हा त्यात खालील आदेश पारित करण्यात आला.

“काही काळ युक्तीवाद केल्यानंतर, याचिकाकर्त्यातर्फे उपस्थित विद्वान वकिल यांनी, राष्ट्रीय आयोगाने दिलेल्या आदेशाचे पुनर्विलोकन होऊन मिळावे यासाठी विशेष अनुमती याचिका मागे घेण्याची परवानगी मागितली. परवानगी दिली आहे. तदनुसार, विशेष अनुमती याचिका मागे घेण्यात आल्याने फेटाळून लावण्यात आली.”

आदेशावरून हे स्पष्ट होते की, सदर प्रकरणावर काही काळ युक्तीवाद करण्यात आला. हे ही स्पष्ट आहे की, न्यायालय याचिकाकर्त्या विरोधात होते. अशाप्रकारे

पुनर्विलोकनासाठी अर्ज करण्यात येईल या कारणावर वकिलांनी याचिका मागे घेण्याचा अर्ज केला, जे हल्ली नेहमीचे झाले आहे.

२. त्यानंतर उच्च न्यायालयासमोर पुनर्विलोकन अर्ज दाखल केले गेले, जे आता फेटाळले गेले आहेत. हया विशेष अनुमती याचिकांद्वारे पुनर्विलोकन याचिका फेटाळून लावण्याच्या आदेशाला आव्हान देण्यात आले आहे.

३. “शंकर मोतीराम नाले वि. शिओलालसिंग गन्नुसिंग राजपूत [(१९९४) २ एस.सी.सी. ७५३]” या प्रकरणामध्ये या न्यायालयाने असा निकाल दिला की, पुनर्विलोकनासाठी करण्यात आलेला अर्ज नामंजूर करणा—या आदेशाविरुद्ध विशेष अनुमती याचिका टिकण्यायोग्य नाही. हा प्राधिकार प्रकरणाच्या थेट मुदयावर आहे.”

२४. वरील प्रकरणात, हे स्पष्ट आहे की, सदर प्रकरणावर काही काळ युक्तीवाद केल्यानंतर, याचिकाकर्त्यांनी आक्षेपित आदेशाचे पुनर्विलोकन करून मिळावे यासाठी विशेष अनुमती याचिका मागे घेण्याची परवानगी

मागितली होती. परवानगी दिल्यानंतर विशेष अनुमती याचिका मागे घेतल्याने फेटाळून लावण्यात आली. यावरून स्पष्ट होते की, पुनर्विलोकनामध्ये निर्णय झाल्यानंतर मुळ आदेशाविरुद्ध या न्यायालयात नव्याने दाद मागण्याची परवानगी या न्यायालयाने दिली होती, असे दर्शविणारे यामध्ये काहीच नव्हते.

२५. अभिषेक मालवीय विरुद्ध. अतिरिक्त कल्याण आयुक्त^{२०} या प्रकरणी, भोपाळ वायू गळती दुर्घटनेमधून उद्भवलेल्या नुकसान भरपाईचा दावा समाविष्ट असलेल्या प्रकरणामध्ये अतिरिक्त कल्याण आयुक्तांच्या आदेशा विरुद्ध या न्यायालयात विशेष अनुमती याचिका दाखल करण्यात आली होती. आव्हान देण्याच्या कारणांपैकी एक कारण म्हणजे अतिरिक्त कल्याण आयुक्तांनी अपिलकर्त्याचा उल्लेख मृत म्हणून केला होता. आदेशामध्ये सुधारणा करण्यासाठी अतिरिक्त कल्याण आयुक्तांकडे जाण्याची अपिलकर्त्याची इच्छा असल्याबाबतच्या त्याच्या निवेदनाची नोंद घेऊन, या न्यायालयाने विशेष अनुमती याचिका मागे घेतल्याने फेटाळून लावली. अतिरिक्त कल्याण आयुक्तांनी नव्याने आदेश जारी केल्यानंतर, रीट याचिकेची कार्यवाही उच्च न्यायालयात सुरु करण्यात आली. उच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, या न्यायालयाच्या आधीच्या आदेशाद्वारे

केवळ अपीलातील टंकलेखनातील / मुद्रणातील दोष सुधारण्यासाठीच अतिरिक्त कल्याण आयुक्तांकडे जाण्यापुरती मर्यादित मुभा होती. हे न्यायालय उच्च न्यायालयाच्या आदेशाची पुष्टी करते की आणि असा निकाल देते की, त्यांच्या आधीच्या आदेशाद्वारे केवळ मुद्रणातील दोष सुधारण्यासाठीच अतिरिक्त कल्याण आयुक्तांकडे जाण्यापुरती मर्यादित मुभा दिली होती.

२६. विनोद कपूर वि. गोवा राज्य,^{२१} या प्रकरणामध्ये, याचिकाकर्त्याने उच्च न्यायालयासमोर पुर्नविलोकन याचिका दाखल केली होती असे नमूद करून, या न्यायालयासमोरील विशेष अनुमती याचिका ही मागे घेतल्याच्या कारणाने फेटाळून लावण्यात आली. उच्च न्यायालयाच्या मूळ आदेशाविरुद्ध नव्याने विशेष अनुमती याचिका दाखल करण्याचे कोणतीही सवलत घेण्यात आली नव्हती. या संदर्भात या न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदविले की,

“ अपीलकर्त्याने उच्च न्यायालयाच्या दिनांक २१.१.

२००० [विनोद कपूर वि. गोवा राज्य, रिट याचिका

(दि.) क्र. २५३/१९९९, मधील दिनांक २१/१/२०००

(मुंबई) रोजीचा आदेश] च्या आदेशाविरुद्ध केलेली

विशेष अनुमती याचिका, ही (याचिकेऐवजी) पुनर्विलोकनाच्या उपायाचा अवलंब करण्याच्या परवानगी सह, मागे घेतल्यामुळे आणि जर पुनर्विलोकन याचिकेमध्ये त्याला कोणताही दिलासा मिळाला नाही तर दि. २१/१/२००० चा आदेशाला पुन्हा नव्याने विशेष अनुमती याचिका दाखल करून आव्हान देण्याची सवलत न घेतल्यामुळे घटनेच्या अनुच्छेद १३६ नुसार उच्च न्यायालयाच्या दिनांक २१/१/२००० रोजीच्या आदेशाविरुद्ध अपील करण्याची विशेष अनुमती देण्यापासून त्याला अवरोधित केले जात आहे.”

संध्या एज्युकेशनल सोसायटी वि. केंद्र सरकार^{२२} (संध्या एज्युकेशनल सोसायटी) या प्रकरणामध्ये न्यायालयाच्या दोन न्यायमूर्तींच्या दुसऱ्या एका खंडपीठाने याच दृष्टीकोनाचा पुनरुच्चार केला ज्यामध्ये या न्यायालयाने, उच्च न्यायालयासमोर पुनर्विलोकन याचिका दाखल करण्याच्या सवलतीसह विशेष अनुमती याचिका मागे घेण्याची परवानगी दिली होती. त्यानंतर नव्याने विशेष अनुमती याचिका दाखल करण्याची कोणतीही मुभा देण्यात आली नाही. या न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, एकदा का उच्च

न्यायालयासमोर पुनर्विलोकन याचिका दाखल करण्याच्या उपायाचा वापर केल्यानंतर, जर पुन्हा नव्याने विशेष अनुमती याचिका दाखल करण्याची योग्य ती परवानगी न घेता विशेष अनुमती याचिका मागे घेण्याच्या कारणास्तव फेटाळण्यात आली असेल तर ती टिकण्यायोग्य असणार नाही. न्यायालयाने असा निर्णय दिला की,

“ १६. विनोद कपूर वि. गोवा राज्य [(२०१२) १२ एस.

सी.सी. ३७८: ए.आय.आर. २०१२ एस.सी. ३७२२]

या प्रकरणामध्ये या न्यायालयाने असे सुस्पष्टपणे निरीक्षण नोंदविले की, एकदा का विशेष अनुमती याचिका उच्च न्यायालयासमोर पुनर्विलोकन याचिका दाखल करण्याच्या उपायाचा वापर केल्यानंतर, जर पुन्हा नव्याने विशेष अनुमती याचिका दाखल करण्याची योग्य ती परवानगी न घेता विशेष अनुमती याचिका मागे घेण्याच्या कारणास्तव फेटाळण्यात आली असेल तर ती टिकण्यायोग्य असणार नाही.

१७. या अपीलामध्ये मांडण्यात आलेला मुद्दा हा विनोद

कपूर वि. गोवा राज्य [(२०१२) १२ एस.सी.सी.

३७८: ए.आय.आर. २०१२ एस.सी. ३७२२] या प्रकरणामध्ये मांडण्यात आलेल्या आणि या न्यायालयाने विचारात घेतलेल्या मुद्दयाप्रमाणेच आहे. त्यामुळे उत्तरवादीच्या विद्वान वकिलाचे म्हणणे मान्य करताना, आम्ही असा निर्णय देतो कि, अपील कृत्याने दाखल केलेली याचिका टिकण्यायोग्य नाही.”

बुस्सा ओव्हरसीज अॅण्ड प्रॉपर्टीज प्रा. लि. वि. भारत सरकार^{२३} या प्रकरणात संध्या एज्युकेशनल सोसायटी (उपरोल्लेखित) मधील याच दृष्टीकोनाचा पुररुच्चार करण्यात आला, ज्यामध्ये या न्यायालयाने असा निर्णय दिला की,

“३० विशेष अनुमती याचिका किंवा त्याकरीता अपील त्यांच्या टिकण्यासंबंधी विषयीचे निर्णय हे बाह्यतः समजूण घेणे आवश्यक आहे. जरी शंकर मोतीराम नाळे (शंकर मोतीराम नाळे वि. शिओलालसिंग गन्नूसिंग राजपूत (१९९४) २ एस सी सी ७५६) या प्रकरणात दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने दिवाणी प्रक्रिया संहिता आदेश ४७ नियम ७ ज्याद्वारे न्यायालयाचा पुर्नविलोकन याचिका

फेटाळण्याच्या आदेशाविरूद्ध अपील करण्यास मनाई आहे, याकडे निर्देश केला असला तरी, त्याचा अर्थ असा नाही की, घटनेच्या अनुच्छेद १३६ नुसार दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदींचा खुला अवलंब करण्यास या कोर्टाने अवरोध (मनाई) केली आहे. हे लक्षात घ्यायला हवे की, न्यायालयाने असे तत्व निर्गमित आणि मांडणी केलेले आहे की, जर न्यायनिर्णयास आव्हान दिले गेले नसेल आणि केवळ पुनर्विलोकन याचिकेमध्ये पारित केलेल्या आदेशासच आव्हान दिले गेले असेल, तर अशी विशेष अनुमती याचिका विचारात घेणे न्यायालयास बंधनकारक नाही. दोन दशकांहून अधिक काळ या तत्वास अधिकृत दर्जा प्राप्त झाला आहे आणि सदरचे तत्व हे पूर्वोदाहरण तत्व म्हणून मानण्यात आले आहे. आणि सदरचा पूर्वदाखला न स्वीकारण्याची काही आवश्यकता आहे असे आम्हाला वाटत नाही.

२७. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आम्हाला वर नमूद केलेल्या कारणांस्तव, वस्तुस्थितीमध्ये स्पष्ट फरक आढळतो. 'कॅच अप' चा मुद्दा उपस्थित

करूनही उच्च न्यायालयाने सदरचा मुद्दा विचारात घेतला नाही, या मुद्दयावर अपीलकर्त्यास उपलब्ध असलेल्या उपायांचा अवलंब करता यावा यासाठी, पूर्वीची विशेष अनुमती याचिका निकाली काढतांना; या न्यायालयाने हे स्पष्ट केले होते की, त्यांनी सदर प्रकरण हे गुणवत्तेनुसार विचारात घेतले नव्हते. कारण अशा सुस्पष्टतेअभावी, विशेष अनुमती याचिका मागे घेण्यामुळे अपीलकर्त्यास या न्यायालयाकडे नव्याने याचिका दाखल करण्याची मुभा दिली नव्हती असा अर्थ निघू शकला असता उलटपक्षी या न्यायालयाने सदर प्रकरण गुणवत्तेनुसार विचारात घेतले नव्हते. या निरीक्षणाचा स्पष्ट हेतू हा अपीलकर्त्यास 'कॅच—अप' रूल च्या मुद्दयावर प्रथमतः उच्च न्यायालयासमोर आणि तद्नंतर या न्यायालयासमोर सर्व उपलब्ध उपायांचा वापर करण्यास मार्ग मोकळा ठेवणे असा होतो.

२८. किरकोळ अर्जावर आम्ही दिलेल्या स्पष्टकीकरणाद्वारे आम्ही प्रकरण निकाली काढले. वर नमूद केलेल्या कारणांकरिता, प्राथमिक आक्षेपांमध्ये आम्हाला काहीही गुणवत्ता (तथ्य) आढळत नाही.

२९. अपीलकर्त्याच्यावतीन उपस्थित विद्वान वरिष्ठ वकील, श्री.पी.एस. पाटवालिया यांनी खालील मुद्दे मांडले,

(i) डी.डी.टी.पी. च्या फिडर संवर्गामध्ये अपिलकर्ता हा प्रथम उत्तरवादीला

वरिष्ठ होता.

(ii) जरी प्रथम उत्तरवादीची जे.डी.टी.पी. म्हणून झालेली पदोन्नती नियमत स्वरूपाची असल्याचे मानले तरी, अपीलकर्ता त्याच्या पदोन्नतीनंतर 'कॅचअप' करील आणि पदोन्नती पदावर प्रथम उत्तरवादीवर त्याची ज्येष्ठता पुनःप्राप्त करेल.

(iii) या न्यायालययाने नागराज (उपरोल्लेखित) प्रकरणामध्ये दिलेल्या निर्णयानुसार, संख्यात्मक (साधार) माहितीच्या संकलनाच्या अभावी, राखीव उमेदवारास वरिष्ठ पदावरील पदोन्नतीनंतर परिणामस्वरूप ज्येष्ठता मंजूर करणे, असा महाराष्ट्र शासनाच्या दिनांक २० मार्च २००३ च्या परिपत्रकाचा अन्वयार्थ काढता येऊ शकत नाही.

(iii) जेव्हा दिनांक २० मार्च २००३ चे परिपत्रक निर्गमित करण्यात आले त्यावेळेस राज्य सेवेमधील आरक्षण हे केवळ प्रथम श्रेणी पदापर्यंत प्रवेश करण्यापुरते मर्यादीत होते, सदर प्रकरणात डी.डी.टी.पी.

(iv) आरक्षण अधिनियम २००४ द्वारे प्रथमच प्रथम श्रेणीतील पदांकरिता आरक्षण देण्यात आले.

(v) आरक्षण अधिनियम २००४ मधील कलम ५ आणि ६ हे अस्तित्वात असलेल्या काही परिपत्रकांना, विशेष संरक्षण देतात आणि ते क्षेत्र

व्यापून घेतात परिणामी ज्येष्ठततबाबतच्या परिपत्रकासह इतर कोणतेही परिपत्रक संरक्षित नाही. कलम ११ नुसार, अधिनियमाचे कोणत्याही प्रकारे उल्लंघन करणे हे निरर्थक ठरते.

(vi) दिनांक २७ ऑक्टोबर २००८ चे परिपत्रक, ज्या आधारे प्रथम उत्तरवादीस दिनांक २ ऑगस्ट २०११ रोजी, अनुसूचित जमातीच्या उमेदवाराकरिता आरक्षित असलेल्या पदावर पदोन्नती देण्यात आली होती, ते परिपत्रक आरक्षण अधिनियम, २००४ च्या विरूद्ध आहे, या कारणास्तव मुंबई उच्च न्यायालयाने^{२४} रद्द केले होते आणि उत्तरवादीची पदोन्नती हि सदर रद्द केलेल्या परिपत्रकाच्या आधारे करण्यात आली असल्याने, नियमाविरूद्ध केलेल्या त्याच्या नियुक्तीमुळे त्याला ज्येष्ठता मिळणार नाही आणि

(vii) दिनांक २० मार्च २००३ च्या परिपत्रकामध्ये आरक्षित उमेदवारास नियमित स्वरूपात दिलेल्या पदोन्नती च्या प्रकरणात परिणामी ज्येष्ठता देण्याबाबत तरतूद आहे. प्रथम उत्तरवादीची पदोन्नती तात्पुरती असल्यामुळे, त्याला परिणामस्वरूप ज्येष्ठता मिळणार नाही.

३०. उलटपक्षी, प्रथम उत्तरवादी यांच्यावतीने उपस्थित असलेले विद्वान वरिष्ठ वकील श्री.व्ही.व्ही.गिरी यानी खालील मुद्दे मांडले :-

(i) न्यायालयाच्या अभिनिर्णयाची व्याप्ती केवळ 'कॅचअप' चे तत्व लागू करण्यापुरतीच मर्यादित असली पाहिजे.

(ii) उत्तरवादीच्या दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ रोजीच्या जे.डी.टी.पी. पदावरील पदोन्नतीस अपीलकर्त्याने न्यायधिकरणासमोरील मूळ अर्जामध्ये आव्हान दिले नव्हते आणि त्यामुळे या कार्यवाही मध्ये प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षरीत्या आव्हान देण्याकरिता परवानगी देता येऊ शकत नाही.

(iii) कॅचअपचे तत्व लागू करण्याकरिता आवश्यक संबंधित परिस्थिती अशी आहे की, प्रथम उत्तरवादीला दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ रोजी दिलेली पदोन्नती ही विधीग्राह्य आणि नियमित आहे असे मानणे आवश्यक आहे.

(iv) परिणामतः प्रथम उत्तरवादीला जे.डी.टी.पी. या पदावर दिलेली पदोन्नती ही तात्पुरती अभावित किंवा अनियमती होती हे अपीलकर्त्याची म्हणणे या न्यायालयासमोर मांडता येणार नाही.

३१ 'कॅच—अप' तत्वाच्या लागू होण्यावर श्री.व्ही.व्ही. गिरी यांनी खालील मुद्दे मांडले.

(i) महाराष्ट्र नागरी सेवा (ज्येष्ठतेचे विनियमन) नियमावली १९८२^{२५} च्या नियम ४ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे सरकारी कर्मचाऱ्याची सेवा ज्येष्ठता ही

25 ज्येष्ठता नियमावली १९८२

सामान्यपणे त्याच्या अंखडित सेवेच्या काळावर निर्धारित केली जाते.

(ii) आरक्षण अधिनियम २००४ च्या कलम ५(१) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, आरक्षण पदोन्नतीच्या सर्व टप्प्यांवर असेल, यामुळे अनुच्छेद १६ (४अ)

अंतर्गत संवैधानिक अधिकार लागू होईल:

(iii) कलम ५ (२) हे सर्व सरकारी आदेश जे पदोन्नतीद्वारे पदांना आरक्षण प्रदान करतो त्यांना संरक्षित करते.

(iv) इंद्रा साहनी विरूद्ध भारत सरकार^{२६} (इंद्रा साहनी) या प्रकरणामध्ये या न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयात असा निर्णय दिला होता की, परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेचे तत्व हे नियमाद्वारे अथवा कार्यकारी आदेशाद्वारे लागू केले जाऊ शकते. परिणामतः दिनांक २० मार्च २००३ रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे परिणामरूप ज्येष्ठता प्रदान करण्यासाठी राज्य सरकार सक्षम होते.

(v) दिनांक २० ऑक्टोबर १९९७ रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे असे स्पष्ट केले होते की, ज्येष्ठता नियमानुसार मागासवर्गीय अधिकारी नियमित नियुक्तीच्या दिनांकापासून पदोन्नती संवर्गात ज्येष्ठता कायम ठेवेल: आणि

(vi) ८५ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे अनुच्छेद १६ (४अ) मध्ये दुरुस्ती करण्यात आल्यानंतर दिनांक २० मार्च २००३ रोजी शासन निर्णय जारी करण्यात आला, ज्याद्वारे स्पष्टपणे असे मानण्यात येते की, सेवेतील

मागासवर्गीय/अमागासवर्गीय उमेदवारांमधील पदोन्नत संवर्गामधील ज्येष्ठता ही त्यांच्या पदोन्नतीच्या नियमित दिनांकाच्या आधारावर निश्चित करण्यात येईल.

३२) वरील कारणास्तव, असा युक्तिवाद करण्यात आला की, 'कॅच—अॅप' चे तत्व लागू होत नाही. अखेरीस, असा युक्तिवाद करण्यात आला की, अपिलकत्यांची ज्येष्ठता ही जे.डी.टी.पी. संवर्गामध्ये संरक्षित आहे असे जरी गृहित धरले तरी, खालील कारणांस्तव त्याच्याकडे डी.टी.पी. पदावरील पदोन्नतीसाठी विचारात घेतली जावी अशी आवश्यक पात्रता नव्हती :—

(i) नगररचना आणि मुल्यनिर्धारण संचालनालय (सेवाप्रवेश) नियम २०११ च्या नियम ३ मध्ये असे विहित केले आहे की, जे.डी.टी.पी. पद धारण करणाऱ्या अधिकाऱ्याने, डी.टी.पी. पदावरील पदोन्नतीसाठी त्याला पात्र मानले जावे याकरिता सदर पदावर कमीतकमी तीन वर्षांपर्यन्त सेवा करणे आवश्यक आहे,

(ii) डी.टी.पी. पदावरील पदाधिकारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त झाल्याने, दिनांक ३० एप्रिल २०१६ रोजी सदर जागेवर रिक्त पद निर्माण झाले.

(iii) डी.टी.पी. चे रिक्त पद निर्माण झाल्याच्या दिनांकास अपिलकत्यांनी जे.

डी.टी.पी. म्हणून तीन वर्षांच्या अनुभवाची पात्रता अट पूर्ण केली नव्हती आणि प्रथम उत्तरवादी हा सर्वात जास्त पात्र ज्येष्ठतम अधिकारी असल्याने, सदर पदाकरता हक्कदार आणि पात्र होता; आणि

(iv) ज्येष्ठता आणि पात्रता या वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत, आणि जर पदोन्नतीच्या नियमांनुसार ज्येष्ठ व्यक्ती जर विचारात घेण्यास पात्र नसेल तर, ज्येष्ठता ही पात्र कनिष्ठ व्यक्तीला दयायला हवी पुढे असे निवेदन करण्यात आले होते की, 'कॅच-अप' नियम हा डी.टी.पी. पदासाठी असलेली आवश्यक पात्रता पूर्ण करण्यासाठी अपीलकर्त्यास वास्तविक सेवा प्रदान करणार नाही.

(३३) परस्परविरोधी युक्तिवाद आता विचाराधीन आहे.

(३४) घटनेच्या अनुच्छेद १६ च्या खंड (१) मध्ये असे नमूद केले आहे की, राज्याच्या नियंत्रण खालील कोणत्याही पदावरील सेवायोजन (नोकरी) किंवा नियुक्ती या संबंधीच्या बाबीमध्ये सर्व नागरिकांस समान संधी असेल. इंद्रा साहनी (उपरोल्लेखित) या प्रकरणामध्ये या न्यायालयाच्या नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने पदोन्नतीच्या पदामधील आरक्षण वगळण्यासाठी "नियुक्ती" या शब्दाचा अर्थ लावला. "नियुक्ती" या शब्दाचा अर्थ प्रारंभिक नियुक्तीच्या संदर्भात लावण्यात आला होता आणि म्हणूनच

पदोन्नती मिळविण्याच्या मार्गाच्या संदर्भाने अर्थ लावण्यात आला नव्हता. या निर्णयानंतर, संसदेने त्याच्या सांविधानिक क्षमतेमध्ये अनुच्छेद १६ मध्ये घटना (सत्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम १९९५ द्वारे दुरुस्ती केली जी १७ जून १९९५ पासून लागू करण्यात आली. अनुच्छेद १६ चा खंड (४अ) ७७ व्या

घटनादुरुस्तीद्वारे प्रविष्ट करण्यात आला तो खालीलप्रमाणे

“१६ (४अ) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमध्ये ज्या अनुसूचित जातींना किंवा अनुसूचित जमातींना त्या राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व देण्यात आलेले नसेल त्यांना, राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमधील पदांच्या कोणत्याही वर्गामध्ये किंवा वर्गामध्ये पदोन्नती देण्यासंबंधात आरक्षण करण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही”. खंड (४अ) च्या आधारे एक सक्षम तरतूद प्रविष्ट करण्यात आली ज्यामुळे या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टी राज्याच्या नियंत्रणाखालील क्षेत्रांमध्ये ज्या अनुसूचित जातींना आणि

जमातींना, त्या राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व देण्यात आले नसेल त्यांना पदोन्नती देण्यासंबंधात आरक्षण करण्यासाठी राज्याला प्रतिबंध करणार नाही.”

खंड(४अ) च्या आधारे एक सक्षम तरतूद प्रविष्ट करण्यात यावी ज्यामुळे या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टी राज्याच्या नियंत्रणाखालील क्षेत्रांमध्ये ज्या अनुसूचित जातींना आणि जमातींना, त्या राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व देण्यात आले नसेल, त्यांना पदोन्नती देण्यासंबंधात आरक्षण करण्यासाठी राज्याला प्रतिबंध करणार नाही.

३५) या न्यायालयासमोरील अनेक प्रकरणांमध्ये अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीच्या सदस्याला परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेच्या अनुसार वरीष्ठ पदावर दिल्या जाणाऱ्या त्वरीत पदोन्नतीमुळे होणाऱ्या परिणामाचा विचार केला गेला. अधिक स्पष्टपणे सांगायचे झाल्यास, क्लेशपूर्ण समस्येचा मुद्दा असा होता की, अशा जाती आणि जमातीचा सदस्य, जो त्याच्या फिडर संवर्गामधील सामान्य किंवा खुल्या प्रवर्गातील ज्येष्ठ सदस्याच्या आधी पदोन्नती मिळवतो तो सामान्य खुल्या प्रवर्गातील सदस्याला जेव्हा त्यानंतर उच्च पदावर पदोन्नती दिली जाते तेव्हा ज्येष्ठता कायम ठेवेल का?

३६) भारत सरकार विरूद्ध विरपाल सिंग चौहान^{२७} (विरपाल सिंग चौहान)

या प्रकरणामध्ये न्यायालयातील दोन न्यायाधिकांच्या खंडपीठाने असा निर्णय दिला कि राज्य सरकारने अशी तरतूद करावी कि, ज्या उमेदवाराला आरक्षणाच्या आधारावर आधीच पदोन्नती देण्यात आली होती तो बिंदूनामावली लागू केल्यानंतर फिडर संवर्गातील सामान्य प्रवर्गातील त्याला वरीष्ठ असलेल्या सदस्यांवर ज्येष्ठता मिळविण्यास हकदार नसेल. सामान्य प्रवर्गातील वरीष्ठ उमेदवाराला उच्च पदावर पदोन्नती देण्यात आल्यानंतर तो राखीव उमेदवारावर पुन्हा ज्येष्ठता मिळवेल.

३७) विरपाल सिंग चौहान (उपरोल्लेखित) या प्रकरणातील न्यायनिर्णयाची परिणती म्हणजे दिनांक १७ जून १९९५ पासून लागू झालेली घटना (पंचाऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ होय. खंड (४अ) च्या दुरुस्ती नुसार पदोन्नतीच्या प्रकरणांतील आरक्षणाची तरतूद करतांना सरकारला परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेबाबत तरतूद करण्यास सहाय्यभूत ठरून पूर्वीच्या तरतूदीची कक्षा रूंदावली आहे सदयस्थितीत अनुच्छेद १६ चा खंड (४अ) पुढीलप्रमाणे आहे.

“(४अ) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमध्ये ज्या अनुसूचित जातींना किंवा अनुसूचित जमातींना त्या राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व

देण्यात आले नसेल त्यांना राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमधील पदांच्या कोणत्याही वर्गामध्ये परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेसह पदोन्नती देण्यासंबंधात आरक्षण करण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

३८. वीरपालसिंग चौहान (उपरोल्लेखित) प्रकरणात स्पष्ट मांडलेले तत्वा हे 'कॅच—अप' नियम म्हणून ओळखले जाते. अजित सिंग जनुजा वि. पंजाब सरकार^{२८} ("अजित सिंग") या प्रकरणात या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने वीरपालसिंग चौहान प्रकरणातील 'कॅच अप' नियम स्वीकारला. या न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की, विपरीत भेदभाव टाळण्याकरिता समतोल साधणे आवश्यक आहे आणि बिंदू नामावलीच्या आधारे आरक्षित संवर्गात मोडणाऱ्या उमेदवारास ज्या नियम अथवा परिपत्रकाद्वारे सेवा ज्येष्ठता दिली जाते, तो नियम घटनेच्या अनुच्छेद १४ आणि १६ चा भंग करेल.

३९. जगदीश लाल वि. हरयाणा सरकार^{२९} (जगदीश लाल) या खटल्यामध्ये तीन न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने याच्या अगदी विरुद्ध मत व्यक्त केले. ज्यामध्ये असे नमूद केले आहे कि अखंड स्थानापन्नतेच्या तत्वानुसार,

28 (१९९६)२ एस.सी.सी.७१५

29 (१९९७)६ एस.सी.सी.५३८

आरक्षित प्रवर्गातील उमेदवार, ज्याला त्वरीत बढतीमुळे खुल्या प्रवर्गातील उमेदवाराच्या अगोदर पदोन्नती मिळाली आहे, तो त्याची उच्च प्रवर्गातील सेवा ज्येष्ठता गमावणार नाही. हा निर्णयातील विरोधाभास, अजीतसिंग (II) वि. पंजाब सरकार^{३०} (अजीतसिंग II) या खटल्यात घटनापीठाने सोडविला. या घटनापीठाने विरपालसिंग चौहान (उपरोल्लेखित) व अजीतसिंग (I) (उपरोल्लेखित) या खटल्यात घालून दिलेली तत्वे उचलून धरली आणि जगदीश लाल (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील निर्णय अमान्य केला. न्यायालयाने असा निर्णय दिला कि,

“७७ आम्ही त्यामुळे असा निर्णय देतो कि बिंदू नामावलीतील पदोन्नत उमेदवार (आरक्षित प्रवर्ग) खुल्या प्रवर्गातील उमेदवार जे निम्न प्रवर्गामध्ये त्यांना वरिष्ठ होते आणि ज्यांना नंतर पदोन्नती दिली गेली त्यांच्या तुलनेत त्यांच्या बढतीच्या पदावरील अखंड स्थानापन्नतेच्या दिनांकापासून त्यांची पदोन्नत प्रवर्गातील सेवाज्येष्ठता हिशोबात घेऊ शकत नाही. दुसरीकडे, निम्नस्तरावरील खुल्याप्रवर्गातील वरिष्ठ उमेदवार जर नंतर, परंतु आरक्षित प्रवर्गातील उमेदवाराच्या पुढील पदोन्नतीपूर्वी, पदोन्नतीच्या

स्तरापर्यंत पोचला तर, जरी आरक्षित प्रवर्गातील उमेदवाराला त्या स्तरावर अगोदर पदोन्नती मिळाली असली तरी पदोन्नतीच्या स्तरावर त्याला वरीष्ठ म्हणून समजावे लागेल. आम्ही याचा पुढील मुद्दा क्र.३ अन्वये अधिक खुलासा करीत आहोत. आम्ही असाही निर्णय देतो कि विरपाल ((1995)6 SCC 684 : 1996 SCC (L & S) I : (1995) 31 ATC 813) आणि अजित सिंग ((1996)2 SCC 715 : 1996 SCC (L & S)540 : (1996) 33 ATC 239) प्रकरणांत अचूक निकाल देण्यात आला आहे तर जगदीश लाल ((1997)6 SCC 538 : 1997 SCC (L & S)1550)प्रकरणात अचूकपणे निकाल देण्यात आलेला नाही. मुद्दा क्र. १ व २ चा निर्णय त्याप्रमाणे करण्यात आला आहे.

४०. संविधानाच्या अनुच्छेद १६ च्या खंड (४अे) आणि (४बी) यांच्या संविधानीक वैधतेचा परामर्श, नागराज (उपरोल्लेखीत) प्रकरणातील या न्यायालयाच्या घटनापीठाने दिलेल्या निर्णयाद्वारे घेण्यात आला आहे. नागराज (उपरोल्लेखीत) प्रकरणात असे नमूद करण्यात आले कि मुलतः कॅच—अप रूल (catch up Rule) आणि परिणामस्वरूप सेवाज्येष्ठतेची

संकल्पना हेच सेवा विधीतत्वमीमांसेचे नियम आहेत. घटनापीठाच्या मतानुसार त्यांची मूळ रचनेतील घटक अशी दर्जावाढ करता येणार नाही. हे नियम संविधानीक तत्वांपेक्षा वेगळे म्हणून प्रचलीत समजले गेले आहेत. याचा परिणाम म्हणजे, त्यांना संसदेच्या दुरुस्तीच्या अधिकारापेक्षा जास्त स्थान नाही. कॅच—अप रूल किंवा परिणामरूप सेवाज्येष्ठता हे दोन्हीही, अनुच्छेद १६ च्या खंड (१) किंवा (४) ची मूळ तत्वे नाहीत. त्यांना, आरक्षणाच्या व्याप्ती चे नियंत्रण करण्यासाठी उत्पन्न झालेली तत्वे मानण्यात आली आहेत

४१. घटनापीठाने 'नागराज' प्रकरणी, अनुच्छेद १६ चे खंड (४अे) आणि (४बी) ची वैधता या कारणमिमांसेचा आधार घेत कायम केली की, ते प्रतिनिधीत्वाचा मागासलेपणा आणि अपुरेपणा जे, अनुच्छेद ३३५^{३१} अन्वये राज्यकारभाराची एकूण कार्यक्षमता लक्षात घेता राज्यास आरक्षणाची तरतूद करण्यास सहाय्यभूत ठरतात, या दोन नियंत्रक घटकांना किंवा भाग पाडणाऱ्या कारणांना टिकवून ठेवतात. नागराज (उपरोल्लेखित) प्रकरणात असा निर्णय देण्यात आला कि राज्य शासनाने, आरक्षणाची तरतूद करण्यापूर्वी तसे करण्यास भाग पाडणारी कारणे उदा. (i) मागासलेपणा (ii) प्रतिनिधीत्वाचा अपुरेपणा आणि (iii) एकूण प्रशासनीक कार्यक्षमता

यांचे अस्तित्व प्रत्येक प्रकरणात दर्शविणे आवश्यक आहे. नागराज (उपरोल्लेखित) प्रकरणी, अनुच्छेद १६ चे खंड (४अ) आणि (४बी) सहाय्यभूत असल्याचा अर्थ लावताना असा निर्णय देण्यात आला कि सहाय्यभूत तरतुदींअन्वये जर राज्य त्यांचे स्वेच्छाधिकार वापरू इच्छीत असेल तर, त्यांनी अनुच्छेद ३३५ मध्ये अंतर्भूत असलेली कार्यक्षमतेची मानके पूर्ण करण्याबरोबरच सदर वर्गाचा मागासलेपणा दर्शविणारी त्याचप्रमाणे संख्यात्मक (साधार) माहिती गोळा करणे आवश्यक आहे. अशा तऱ्हेने न्यायालयाने असा निकाल दिला की

१२३. परंतू, या प्रकरणांत वर उल्लेख केल्याप्रमाणे “आरक्षणाची व्याप्ती” हा मुख्य संबंधित मुद्दा आहे. या संदर्भात, संबंधित राज्याने, आरक्षणाची तरतूद करण्यापूर्वी, प्रत्येक प्रकरणी, मागासलेपणा, प्रतिनिधीत्वाचा अपुरेपणा आणि एकूण प्रशासनीक कार्यक्षमता या भाग पाडणाऱ्या कारणांचे अस्तित्व दर्शविणे आवश्यक आहे. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे आक्षेप घेण्यात आलेली तरतूद हि सहाय्यभूत तरतूद आहे. पदोन्नतीच्या प्रकरणांमध्ये [अ.जा./अ.ज.साठी](#) आरक्षण करणे राज्यावर बंधनकारक नाही. परंतू, जर राज्य

त्यांचे स्वेच्छाधीकार वापरून अशी तरतूद करू इच्छीत असेल तर, अनुच्छेद ३३५ ची पूर्तता करण्याबरोबरच, सदर वर्गाचा मागासलेपणा आणि सार्वजनीक सेवेतील त्यांचे अपुरे प्रतिनिधीत्व दर्शविणारी संख्यात्मक माहिती गोळा करणे आवश्यक आहे. इथे हे स्पष्ट करण्यात येते कि जरी राज्याकडे, वर उल्लेख करण्यात आलेली भाग, पाडणारी कारणे असली तरी राज्याला या गोष्टीकडे लक्ष द्यावे लागेल कि त्यांच्या आरक्षणाच्या तरतुदीचा परिणाम आरक्षणाच्या अतिरेकामध्ये जसे कि ५०% कमाल मर्यादेचे उल्लंघन होणे किंवा सधन वर्गाचे (उन्नत गटाचे) अस्तित्व पुसून टाकणे किंवा आरक्षणाची व्याप्ती अनिश्चीत होण्यामध्ये होणार नाही”.

४२. या न्यायालयाच्या घटनापीठाने, जर्नेलसिंग वि लच्छमी नरेन गुप्ता^{३२} (जर्नेल सिंग), या खटल्यात नुकत्याच दिलेल्या निकालामध्ये, नागराज (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील निर्देश, ज्याद्वारे राज्यास अनु. जा. व अनु. ज. साठी पदोन्नती करिता आरक्षण करण्याच्या त्यांच्या अधिकाराचा वापर करावयाचा असल्यास अट म्हणून सदर प्रकरणी मागासलेपणा दर्शविणे

गरजेचे केले आहे, त्याव्यतिरिक्तचे निर्देश अनुसरले आहेत. नागराज (उपरोल्लेखीत) प्रकरणातील निकालपत्राचा हा भाग, इंद्रा स्वाहनी (उपरोल्लेखीत) प्रकरणी नऊ न्यायमूर्तिंच्या खंडपीठाने दिलेल्या निकालाशी विसंगत असल्याचा निर्णय देण्यात आला. अशा रीतीने जर्नेल सिंग (उपरोल्लेखीत) प्रकरणी न्यायालयाने असा निकाल दिला कि,

“त्यामुळे हे स्पष्ट होते कि नागराज (उपरोल्लेखीत) प्रकरणी स्पष्ट शब्दात असे नमूद करण्यात आले आहे कि अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींचा मागासलेपणा दर्शविणारी संख्यात्मक माहिती राज्याने गोळा करणे आवश्यक आहे. आम्हाला खेद वाटतो कि न्यायनिर्णयाच्या हा भाग नऊ न्यायमूर्तिंच्या खंडपीठाने इंद्रा स्वाहनी (१)(उपरोल्लेखीत) प्रकरणी दिलेल्या निकालाच्या अगदी विरुद्ध आहे. न्या जीवन रेड्डी यांनी स्वतःकरिता व इतर तीन विद्वान न्यायमूर्तिंच्या वतीने बोलतांना असे स्पष्टपणे नमूद केले होते की, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीचे लोक, जे निःसंशयपणे ‘मागासवर्गीय नागरीक’ या व्याख्येत मोडतात, त्यांना सामाजिक व

शैक्षणिक मागासलेपणाची कसोटी किंवा आवश्यकता लागू करता येणार नाही’.

म्हणून न्या. आर. एफ. नरीमन यांनी घटनापीठाच्यावतीने बोलताना असा आदेश दिला की,

“अशा तऱ्हेने हे स्पष्ट होते कि एकीकडे नागराज (उपरोल्लेखित) प्रकरणी, जोवर अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींचा संबंध आहे तोवर त्यांच्या मागासलेपणाविषयी संख्यात्मक माहिती राज्यांनी गोळा करणे आवश्यक ठरते तर दुसरीकडे इंद्रा स्वाहनी (१) (उपरोल्लेखित) प्रकरणी हे स्पष्टपणे विसंगत ठरते आणि याच कारणाआधारे ते सदोष आहे असे जाहीर करणे आवश्यक ठरते”

४३ (उपरोल्लेखित) नागराज प्रकरणातील निकालाचे पुढील अनेक प्रकरणांतील या न्यायालयाच्या निकालामध्ये अनुसरण केले आहे. (i) सूरजभान मीना वि. राजस्थान सरकार^{३३} सूरज भान मीना (ii) उत्तरप्रदेश विदयुत महामंडळ मर्यादित वि. राजेश कुमार^{३४} (“उ.प्र. विदयुत महामंडळ)

33 (२०११)१ एस.सी.सी.४६७

34 (२०१२)७ एस.सी.सी.१

(ii) एस. पनीर सेल्वम वि. तामीळनाडू सरकार^{३५} (“पनीर सेल्वम”) आणि

(iv) बि. के. पवित्रा वि. भारत सरकार^{३६} (बि. के. पवित्रा)

४४. सूरज भान मीना (उपरोल्लेखीत) प्रकरणी, या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठापुढे विचारार्थ उद्भवलेला प्रश्न खालीलप्रमाणे मांडण्यात आला

“४९ या पाच विशेष अनुमती याचिकांमध्ये ज्या प्रमुख प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी आम्हाला बोलावण्यात आहे तो म्हणजे — घटनेच्या अनुच्छेद १६ (४अ) च्या तरतुदींमध्ये केलेल्या सुधारणांचा अर्थ असा होतो का कि ज्या अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या उमेदवारांना आरक्षित जागांवर पदोन्नती देण्यात आली आहे ते अशा पदोन्नतीमुळे निर्माण होणाऱ्या परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेसाठी देखील हक्कदार होतात का किंवा कॅच—अप रूल प्रचलीत राहिल अगर कसे”

या प्रश्नाचे उत्तर देताना न्यायालयाने असे नमूद केले कि

“६६ एम. नागराज [(२००६) ८ एससीसी २१२ :

35 (२०१५)१० एस.सी.सी.२९२

36 (२०१७)४ एस.सी.सी.६२०

(२००७) १ एस. सी. सी. (एल आणि एस) १०१३}

प्रकरणातील निकालानंतर उद्भवलेली परिस्थिती अशी आहे कि, पदोन्नती मधील पदांचे आरक्षण हे अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आणि मागास वर्गातील सदस्यांचे अपुरे प्रतिनिधीत्व यावर अवलंबून असेल आणि अशा आरक्षणाची खरोखर गरज होती का याची खातरजमा होण्याच्या अधीन असेल”

पुढे न्यायालयाने असे नमूद केले कि, राज्यस्थान सरकारने राज्यातील सार्वजनिक सेवांमध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना अपुरे प्रतिनिधीत्व असल्याबाबत संख्यात्मक माहिती गोळा करण्याची कोणतीही कार्यवाही न केल्यामुळे, उच्च न्यायालयाने परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेची तरतूद करणारी अधिसूचना रद्द ठरविण्याची केलेली कृती न्याय्य ठरते.

४५. पनीर सेल्वम (उपरोल्लेखित) प्रकरणात न्यायालयाच्या दोन न्यायमूर्तिंच्या खंडपीठापुढे असलेला मुद्दा खालीलप्रमाणे

१.१ (i) भारतीय घटनेच्या अनुच्छेद १६ (४अ) च्या

सहाय्यभूत तरतुदीच्या अनपंगाने राज्याने कोणताही

धोरणात्मक निर्णय घेतला नसल्याने /नियम बनविले
 नसल्याने आरक्षित प्रवर्गातील उमेदवार, ज्याला
 आरक्षणाच्या आधारे, त्याला वरिष्ठ असलेल्या खुल्या
 प्रवर्गातील उमेदवाराच्या आधी फीडर वर्गामध्ये पदोन्नती
 दिली असेल, तो पदोन्नतीच्या पदामध्ये परिणामस्वरूप
 ज्येष्ठतेचा दावा करू शकतो किंवा कसे?”

तामीळनाडू महामार्ग आणि अभियांत्रिकी सेवा यांच्या नियम १२
 च्या उपनियमामध्ये खालील तरतूद आहे.

“१२. नियुक्तीचे आरक्षण — सहायक विभागीय अभियंते यांची
 सरळसेवाभरतीद्वारे आणि बदली द्वारे नियुक्ती करतांना आणि सहायक
 अभियंते यांची सरळसेवा भरतीने नियुक्ती करताना नियुक्तीच्या आरक्षणाचा
 नियम (सर्वसाधारण नियम २२) वेगवेगळा लागू होईल.

नियम १२ अन्वये, आरक्षित प्रवर्गातील सहायक आणि कनिष्ठ
 अभियंते यांनी, त्यांच्या सोबतच्या खुल्या प्रवर्गातील उमेदवारांच्या आधी,
 आरक्षणाच्या नियमामुळे मिळणाऱ्या त्वरित बढतीचा परिणाम म्हणून पदोन्नती
 मिळविली होती.

४६. दोन न्यायमूर्तींच्या खंडपीठासाठी बोलतांना न्या. आर. बानुमती यांनी

असे नमूद केले कि ज्या आरक्षीत प्रवर्गातील उमेदवारांना त्वरीत बढती देण्यात आली आहे त्यांच्यासाठी नियम १२ परीणामस्वरूप ज्येष्ठतेची तरतूद करीत नाही आणि विनिर्दिष्ट तरतूद अथवा धोरणाच्या अभावी, परीणामस्वरूप ज्येष्ठता मंजूर करता येत नाही.

“२६ घटनेच्या अनुच्छेद १६ (४अ) चा खरा वैधानिक अर्थ म्हणजे आरक्षणाच्या नियमाच्या आधारे त्वरीत बढती मिळालेल्या उमेदवारांना परिणामस्वरूप ज्येष्ठता प्रदान करणारी तरतूद करणे किंवा नियम तयार करणे. आरक्षीत प्रवर्गात पदोन्नती मिळालेल्या उमेदवारांस परीणामस्वरूप ज्येष्ठता मिळण्याची स्पष्ट तरतूद नियम १२ मध्ये नाही. राज्याच्या नियमांमध्ये अशा आरक्षीत प्रवर्गात बढती मिळालेल्या उमेदवारांसाठी तशी स्पष्ट तरतूद असेल तरच अशा आरक्षीत प्रवर्गात बढती मिळालेल्या उमेदवारांसाठी परिणामस्वरूप ज्येष्ठता निश्चित करता येईल. आरक्षीत प्रवर्गातील त्वरीत बढती मिळालेल्या उमेदवारांना परिणामस्वरूप पदोन्नती मिळण्याबाबत राज्य शासनाने कोणताही विनिर्दिष्ट तरतूद अथवा कोणताही

धोरणात्मक निर्णय घेतला नसल्याने, घटनेचा अनुच्छेद १६(४अ) आपोआप लागू होण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही”.

न्यायालयाने पुढे असे नमूद केले कि अपिलकार, जे खुल्या प्रवर्गातील आहेत त्यांची आरक्षित प्रवर्गातील त्यांच्या सहकाऱ्यांना आरक्षणाच्या नियमान्वये दिल्या गेलेल्या त्वरीत बढतीबाबत हरकत नसून फक्त पदोन्नत संवर्गातील ज्येष्ठतेची निश्चिती करण्याकरिता कॅच—अप रूल लागू करून मिळावा असे त्यांचे म्हणणे होते. म्हणून न्यायालयाने असा निकाल दिला कि नियमातील परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेच्या तरतुदी अभावी कॅच—अप रूल प्रचलीत राहिल.

“३६ नियमातील परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेच्या तरतुदी अभावी कॅच—अप रूल” लागू राहिल आणि बिंदू नामावलीतील आरक्षित प्रवर्गातील बढती मिळालेले उमेदवार, त्यांना बढती मिळालेल्या दिनांकापासून पदोन्नत संवर्गातील त्यांच्या ज्येष्ठतेची गणना करू शकणार नाहीत आणि खुल्या प्रवर्गातील वरिष्ठ उमेदवार जर नंतर पदोन्नतीच्या स्तरावर पोहोचले, तर त्यांना त्यांची सेवा

ज्येष्ठता परत मिळेल. खंडपीठाने, भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १६ (४अ) अनुसार, बिंदू नामावलीतील बढती मिळालेल्या उमेदवारांना त्वरीत बढतीशिवाय परिणामस्वरूप ज्येष्ठता देखील आपोआप मिळते या चुकीच्या आधारावर कार्यवाही केल्याचे दिसून येते आणि म्हणून खंडपीठाचा निर्णय कायम राखता येऊ शकत नाही.

४७. या न्यायालयाच्या दोन न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने बि.के. पवित्रा (उपरोल्लेखित) प्रकरण पन्नीर सेल्वम (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील निकालाचे अनुसरण केले असल्याने न्या. ए.के. गोयल यांनी खंडपीठासाठी बोलताना असे नमूद केले कि,

“२९ पन्नीर सेल्वम प्रकरणातील (एस.पन्नीर सेल्वम वि. तामीनाडू सरकार (२०१५) १० एस. सी. सी २९२: (२०१६) १ एस. सी. सी. (एल अँड एस) ७६) वरील चर्चेवरून हे स्पष्ट होते कि अनुच्छेद १६ (४अ) खालील अधिकारांचा वापर करण्याकरीता “अपुरे प्रतिनिधीत्व”, “मागासलेपणा” आणि “एकंदर कार्यक्षमता” निर्धारित करण्याची कार्यवाही करणे आवश्यक आहे. केवळ

अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या लोकांना पदोन्नतीच्या पदांमध्ये प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व नाही हि वस्तुस्थिती, पदोन्नत झालेल्या उमेदवारांना, जे अन्यथा कनिष्ठ आहेत त्यांना, परिणामस्वरूप ज्येष्ठता प्रदान करण्यास पुरेशी नाही ज्यामुळे इतर उमेदवार, ज्यांना आरक्षण धोरणामुळे नंतर पदोन्नती दिली गेली, त्यांची ज्येष्ठता नाकारली जाईल. त्याकरीता राज्यशासनाने, अशा अधिकारांचा वापर करणे भाग पडेल अशी वस्तुस्थिती, निर्माण झाली होती आणि राज्याचा निर्णय हा एकंदर कार्यक्षमतेशी तडजोड करण्यात आलेली नाही या अभ्यासासहित इतर बाबींवर आधारीत होता हे दर्शविणारे साहित्य अभिलेखावर आणणे आवश्यक आहे. परंतु, प्रस्तुत प्रकरणी अशी कोणतीही कार्यवाही हाती घेतली गेली नाही. उच्च न्यायालयाने असे चुकीचे निरीक्षण नोंदविले की याचिकाकर्त्यांनी त्यांची बाजू मांडून असे सिद्ध करावयास हवे होते कि ज्या कनिष्ठ उमेदवारांना आरक्षणामुळे बढती मिळाली होती त्यांना परिणामस्वरूप

ज्येष्ठता दिल्यामुळे एकंदर कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम झाला होता. ज्या उमेदवारांना त्याच वेळेस पदोन्नती देण्यात आली होती त्यांना निम्नश्रेणीमधील त्यांची ज्येष्ठता राखून ठेवण्याची मुभा होती हा युक्तिवाद असमर्थनीय आणि बिंदू नामावलीतील आरक्षणामुळे वरिष्ठ उमेदवाराला त्याच वेळेस पदोन्नती न मिळता मागाहून पण मिळू शकते या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करणारा आहे. उमेदवारास त्याच्या ज्येष्ठतेपासून वंचित ठेवण्यामुळे त्याच्या पुढील पदोन्नतीच्या संधीवर परिणाम होतो. पुढील युक्तिवाद की ज्येष्ठता हा काही मुलभूत अधिकार नव्हता, हा सुध्दा प्रस्तुत संदर्भात तेवढाच तथ्यहीन आहे. अनुच्छेद १६ (४अ) खालील कार्यवाही अभावी 'कॅच—अप रूल' हेच पूर्णपणे लागू होतात. त्यामुळे संबंधीत महामंडळाने परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेचा नियम अंलंबला होता कि नाही या प्रश्नाचा विचार करण्याची आवश्यकता नाही.”

४८. महाराष्ट्र नागरी सेवा (ज्येष्ठतेचे विनियमन) नियमावली १९८२ मधील नियम ४ अन्वये ज्येष्ठतेची सर्वसाधारण तत्वे घालून दिलेली आहेत. नियम

४(१)चा मुख्य भाग खालीलप्रमाणे आहे.

४. ज्येष्ठतेची सर्वसाधारण तत्वे—

(१) या नियमावलीतील अन्य तरतुदींच्या अधीनतेने, कोणत्याही पदावरील, संवर्गातील किंवा सेवेमधील शासकीय कर्मचाऱ्याची ज्येष्ठता सामान्यपणे त्याच्या त्या पदावरील, संवर्गातील किंवा सेवेतील अखंड सेवाकालावरून निश्चित करण्यात येईल”

नियम ४ (१) चे दुसरे परंतुक खालीलप्रमाणे आहे .

“परंतु आणखी असे की, अभावित नेमणूक (फक्त ज्या प्रकरणामध्ये सक्षम प्राधिकरणाने, संबंधित सेवाप्रवेश नियमावलीमध्ये विहित केलेल्या प्रमाणानुसार नियमित नेमणूक करणे उचित/ संभवनीय किंवा व्यवहार्य नाही हे संक्षिप्त कारणांसह प्रमाणित केले असेल, अशी प्रकरणे वगळता) म्हणून त्याने काही सेवा केली असल्यास, ती सेवा त्याच्या सेवाकालाच्या गणनेतून वगळली जाईल आणि संबंधित सेवाभरती नियमावलीच्या तरतुदीनुसार केलेली त्याची रीतसर नेमणूक ज्या तारखेला झाली

असेल त्या तारखेला तो त्या पदावर, संवर्गात किंवा सेवेत नेमला गेला होता असे ज्येष्ठतेच्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल”.

४९. दि. २० ऑक्टोबर १९९७ रोजी एक शासन निर्णय जारी करण्यात आला ज्यामध्ये अशी अट घालण्यात आली होती कि मागासवर्गीय अधिकारी पदोन्नत संवर्गातील ज्येष्ठता कायम राखील आणि त्याची ज्येष्ठता पुनर्विलोकीत करण्याची आवश्यकता नाही. सदर शासन निर्णयामध्ये, या न्यायालयाच्या, विरपालसिंग चौहान (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील निकालाचा आणि भारत सरकारच्या दि. ३० जानेवारी १९९७ च्या परिपत्रकानंतर, शासकिय सेवेतील कर्मचाऱ्यांच्या ज्येष्ठतेचे विनियमन करणाऱ्या दि.१९ एप्रिल १९९७ रोजी जारी केलेल्या आदेशाचा उल्लेख केला आहे. सदर शासननिर्णय जगदीश लाल (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील न्यायनिर्णयावर आधारीत आहे आणि त्यात अशी तरतूद केली आहे कि:

“२ (अ) एखादा मागासवर्गीय कर्मचारी/अधिकारी पदोन्नत संवर्गात अगोदरच पदोन्नत झाला असेल तर, त्याची ज्येष्ठता त्या संवर्गात पुनर्विलोकीत करण्याची आवश्यकता नाही. तसेच, दि. ३०.०१.१९९७ रोजी

अस्तिवात असलेल्या ज्येष्ठता यादया सुधारित करण्याची
देखील आवश्यकता नाही.

५० वर उल्लेख केलेल्या पूर्वच्या शासननिर्णयासंदर्भात आणखीन एक शासननिर्णय दिनांक २० मार्च २००३ रोजी जारी करण्यात आला. सदर शासन निर्णयात असे नमूद केले आहे कि अनुच्छेद १६ मध्ये खंड (४अ) समाविष्ट करून करण्यात आलेल्या सुधारणेनंतर असा निर्णय घेण्यात आला कि पदोन्नत संवर्गातील मागासवर्गीय आणि खुल्या प्रवर्गातील अधिकारी यांची ज्येष्ठता विनियमित करण्याबाबतच्या सूचनांचे नियमन पूर्वच्या शासननिर्णय दि. २१ जून १९८२ व २० ऑक्टोबर १९९७ प्रमाणे केले जाईल. सदर शासन निर्णयामध्ये हे स्पष्ट करण्यात आले होते कि शासकिय सेवेतील मागासवर्गीय आणि बिगर मागासवर्गीय उमेदवारांच्या पदोन्नत संवर्गातील ज्येष्ठतेचे नियमन नियमित बढतीच्या दिनांकानुसार केले जाईल.

“३. भारत सरकारने भारतीय घटनेमध्ये केलेली सुधारणा आणि त्यानुसार दिनांक २१/१/२००२ रोजी जारी केलेले आदेश लक्षात घेता राज्य शासनाने आता असे ठरविले आहे कि २१ जून १९८२ च्या परिपत्रकान्वये, शासकिय सेवेतील मागासवर्गीय आणि बिगर मागासवर्गीय

कर्मचाऱ्यांच्या पदोन्नत संवर्गातील ज्येष्ठतेचे नियमन करण्यासाठी जारी केलेल्या सूचना आणि दि. २०.१०.१९९७ च्या आदेशामध्ये नमूद केलेल्या सूचना कायम अंमलात राहतील, त्यामुळे शासकिय सेवेतील मागासवर्गीय आणि बिगर मागासवर्गीय उमेदवारांची पदोन्नत संवर्गातील ज्येष्ठता हि त्यांच्या प्रत्येकाच्या नियमित पदोन्नतीच्या दिनांकाच्या आधारे, जो त्यांना त्यांच्या मागासवर्गीय आणि बिगरमागासवर्गीय निवडसूचि मधील क्रमानुसार दिला जातो, ठरविली जाईल”.

५१. प्रथम उत्तरवादी त्यांच्या वतीने सादर केलेले कथन खालील प्रमाणे :

- (i) अनुच्छेद १६ च्या (४अ) मध्ये “परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेसह” हे शब्द समाविष्ट करून करण्यात आलेल्या ८५ व्या संविधानीक दुरुस्ती च्या अनुषंगाने दि. २० मार्च २००३ चा शासन निर्णय जारी करण्यात आला.
- (ii) या न्यायालयाच्या इंद्रा साहनी (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील निकालामध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे कि मागासवर्गीयंसाठीच्या आरक्षणाची तरतूद ही कार्यकारी आदेशाद्वारे देखील करता येऊ शकते.
- (iii) आरक्षण अधिनियम २००४ मधील कलम ५ (१) मध्ये असे म्हटले

आहे कि पदोन्नतीतील आरक्षण हे पदोन्नतीच्या सर्व टप्प्यांवर असेल आणि असे करतांना अनुच्छेद १६ (४अ) ला अंमलात आणले जाईल.

(iv) आरक्षण अधिनियम २००४ मधील कलम ५ (२) हे सर्व शासकिय आदेश, ज्याद्वारे पदोन्नतीने भरल्या जाणाऱ्या कोणत्याही पदांसाठी आरक्षणाची तरतूद केली आहे, त्यांना सुरक्षीत ठेवते. परिणामी असे म्हणणे मांडले आहे कि आरक्षण अधिनियम २००४ अधिनियमीत करण्यात आल्यानंतर सर्व पूर्विचे शासन आदेश हे स्पष्टपणे सुरक्षीत झाले आहेत.

५२. अनुच्छेद १६ च्या खंड (४अ) मध्ये “परिणामस्वरूप ज्येष्ठता” हे शब्द समाविष्ट करून करण्यात आलेल्या सांविधानिक दुरुस्ती नंतर दिनांक २० मार्च २००३ चा शासन निर्णय जारी करण्यात आला. या न्यायालयाच्या इंद्रा साहनी (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील निर्णयामध्ये खरेतर असे नमूद करण्यात आले आहे की आरक्षणाची तरतूद ही वैधानिक कायदा किंवा नियमाद्वारे आणि त्याचप्रमाणे कार्यकारी आदेशाद्वारे देखील करता येऊ शकते न्या. जीवन रेड्डी यांच्या न्यायनिर्णयाने इतर मुद्दयासोबत खालील मुद्दे निकालासाठी निश्चीत केले

“१(अ) अनुच्छेद १६ (४) अन्वये केलेली ‘तरतूद’

राज्याच्या वैधानिक शाखेकडून केली जाणे आवश्यक आहे

किंवा कसे?

(बी) वरील (अ) चे उत्तर नकारार्थी असल्यास, अशी तरतूद करणारा कार्यकारी आदेश, हा अनुच्छेद ३०९ च्या परंतुकान्वये केलेल्या नियमामध्ये समाविष्ट न करता अंमलात आणता येईल अगर कसे?

या मुद्द्यांचे उत्तर देतांना निकालात असे नमुद केले आहे कि :

“१(अ) अनुच्छेद १६(४) अन्वये केलेली ‘तरतूद’ संसदेने / विधानमंडळाने केलेली असण्याची आवश्यकता नाही.

अशी तरतूद कार्यकारी आदेशाद्वारे सुध्दा करता येऊ शकते. अनुच्छेद १२ अंतर्गत येणाऱ्या राज्यातील स्थानिक संस्था सांविधिक महामंडळे आणि इतर संस्था या स्वतःच, गरज भासल्यास, अशी तरतूद करण्याकरीता सक्षम असतात. (पारस ७३५—७३७)

(बी) ज्यावेळेस अनुच्छेद १६ (४) खालील तरतूद करणारा कार्यकारी आदेश जारी केला जातो त्याच वेळेपासून तो अंमलात येतो. (पारस ७३८—७४०) (कृपया गौरव प्रधान

वि. राजस्थान सरकार^{३७} हा संदर्भ देखील पहावा)

५३. राज्य विधिमंडळाने सन २००१ मध्ये आरक्षण अधिनियम — २००४, अधिनियमीत केला. दि. २० जानेवारी २००४ रोजी मा. राज्यपालांची संमती मिळाल्यानंतर अधिकृत राजपत्रात दि. २२ जानेवारी २००४ रोजी तो प्रसिध्द करण्यात आला. सदर अधिनियम घटनेच्या ८५ व्या दुरुस्तीनंतर अंमलात आला. या कायद्याच्या अंमलबजावणी पूर्वी आरक्षण हि केवळ प्रवेशाच्या टप्प्यावरील पहिल्या गटातील पदापुरतीच मर्यादीत होती, हे सुनावनी दरम्यानचे सर्वसामान्य मुद्दे होते.

सदर अधिनियम अधिनियमीत केल्यामुळे लोकसेवांमधील सर्व पदांवरील नियुक्त्यांसाठी आरक्षणे लागू झाली आहेत

(कलम ३ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (अ) ते (डी) खाली समाविष्ट होणारे प्रवर्ग वगळता)

५४. कलम ३ हे कायद्याच्या प्रयोज्यतेशी संबंधीत आहे, तर कलम ४ हे आरक्षण आणि टक्केवारीशी संबंधीत आहे.

कलम ३ — प्रयोज्यता

(१) हा अधिनियम

(क) वैदयकिय, तंत्र व शिक्षण क्षेत्रातील अतिविशेषीकृत

पदे,

- (ख) बदली किंवा प्रतिनियुक्तीद्वारे भरावयाची पदे,
 (ग) पंचेचाळीस दिवसांपेक्षा कमी कालावधीसाठीच्या नियुक्त्या आणि
 (घ) कोणत्याही संवर्गातील किंवा श्रेणीतील एकल (एकाकी) पद, याव्यतिरिक्त, लोकसेवामधील व पदांवरील सर्व नियुक्त्यांना लागू होईल.

कलम ४ चे पोटकलम (१) आणि (२) खालीलप्रमाणे आहे.

कलम ४ — आरक्षण आणि टक्केवारी

(१) या अधिनियमाद्वारे किंवा त्या अन्वये अन्यथा तरतूद केली नसेल तर, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, निरधिसूचित जमाती (विमुक्त जाती) भटक्या जमाती, विशेष मागास प्रवर्ग व इतर मागासवर्ग, यांसाठी राखून ठेवलेल्या जागा अशा जातीतील, जमातीतील, प्रवर्गातील किंवा वर्गातील नसलेल्या उमेदवारांद्वारे भरण्यात येणार नाहीत.

(२) या अधिनियमाच्या इतर तरतुदींना अधिन राहून, कलम २ च्या खंड (i) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या

लोकसेवांच्या आणि पदांच्या थेट भरतीच्या वेळी अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, निरधिसूचित जमाती (विमुक्त जाती), भटक्या जमाती, विशेष मागास प्रवर्ग व इतर मागास वर्ग यातील व्यक्तींसाठी खाली तरतूद केल्याप्रमाणे पदे राखून ठेवण्यात येतील.

जाती/जमाती/प्रवर्ग/वर्गाचे वर्णन	राखून ठेवण्याच्या रिक्त पदांची किंवा जागांची टक्केवारी
१) अनुसूचित जाती	१३ टक्के
२) अनुसूचित जमाती	७ टक्के
३) निरधिसूचित जमाती (अ)	३ टक्के
४) भटक्या जमाती (ब)	२.५ टक्के
५) भटक्या जमाती (क)	३.५ टक्के
६) भटक्या जमाती (ड)	२ टक्के
७) विशेष मागास प्रवर्ग	२ टक्के
८) इतर मागासवर्ग	१९ टक्के
एकूण	५२ टक्के

कलम ४ च्या पोटकलम (३) मध्ये अशी तरतूद केली आहे की,

“(३) पोटकलम (२) खालील तक्त्यातील अनुक्रमांक (३)

ते (६) (दोन्ही धरून) मध्ये नमूद केलेल्या प्रवर्गांसाठी

विहित केलेले आरक्षण अंतर्गत परिवर्तनीय असेल. उक्त

कोणत्याही प्रवर्गासाठी राखून ठेवलेल्या पदांसकरिता योग्य उमेदवार त्याच सेवाप्रवेश वर्षात उपलब्ध न झाल्यास, अशी पदे, उक्त इतर कोणत्याही प्रवर्गातील योग्य उमेदवारांना नियुक्त करून भरण्यात येतील.”

५५. कलम ५ आणि ६ मध्ये अशी तरतूद केली आहे कि,

“कलम ५ पदोन्नत्यांमधील आरक्षण

(१) पदोन्नतीतील आरक्षण हे, पदोन्नतीच्या सर्व टप्प्यांवर असेल.

(२) हा अधिनियम अंमलात येणाऱ्या दिनांकास, पदोन्नतीद्वारे भरावायाच्या कोणत्याही पदांसाठी आरक्षणाची तरतूद करणारे शासनाचे आदेश अंमलात असल्यास, शासनाकडून त्यामध्ये फेरफार करण्यात आला नसेल किंवा ते रद्द करण्यात आले नसतील तर ते, अंमलात असण्याचे चालू राहिल.

कलम ६— राखीव असलेल्या रिक्त जागा पुढे नेणे.

(१) कोणत्याही सेवाप्रवेश वर्षाच्या संबंधात कलम ४ च्या

पोटकलम (२) अन्वये, व्यक्तितंच्या कोणत्याही प्रवर्गासाठी राखीव असलेली कोणतीही जागा रिक्त राहिल्यास, अशी रिक्त जागा, सरळ सेवा भरतीच्या बाबतीत पाच वर्षांपर्यंत पुढे नेण्यात येईल.

परंतु, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकास मागासवर्गाचे उमेदवार उपलब्ध न झाल्यामुळे अशी पदे भरण्यासंबंधीचे कोणतेही शासकिय आदेश अंमलात असल्यास, असे शासकिय आदेश, त्यामधे शासनाकडून फेरफार करण्यात आला नसेल किंवा ते रद्द करण्यात आले नसतील तर, अंमलात असण्याचे चालू राहील

कलम ११ मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे कि,

“कलम ११ — अनियमीत नियुक्त्या निरर्थक असणे
सद्भावनापूर्वक केलेल्या कारवाईस संरक्षण या
अधिनियमाच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून केलेल्या
कोणत्याही नियुक्त्या निरर्थक होतील.”

५६. कलम ५ च्या पोटकलम (१) मध्ये असे म्हटले आहे कि पदोन्नतीतील आरक्षण हे पदोन्नतीच्या सर्व टप्प्यावर असेल परिणामी, वर्ग १ मधील

पदांच्या पदोन्नत्यांना देखील आरक्षणाचे नियम लागू असतील

५७. अपिलकर्त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे आरक्षण अधिनियम, २००४ च्या कलम ५ च्या पोटकलम (२) आणि कलम ६ च्या पोटकलम (१)च्या परंतुकाअन्वये, या अधिनियमाच्या पूर्वच्या दिनांकाचे कोणत्या प्रवर्गाचे शासन आदेश सुरक्षित आहेत या संबंधी स्पष्ट तरतूद केली आहे. श्री पटवालीया असे नमूद करतात कि, आरक्षण अधिनियम, २००४ चे लाबलचक नाव हे दर्शविते कि 'तत्संबंधीत व तदनुषांगिक बाबीसाठी' आरक्षणाची तरतूद करण्याकरता' हा कायदा अधिनियमतीत करण्यात आला. पुढे असे निवेदन करण्यात आले आहे कि आरक्षणासाठी कायदा करताना राज्य शासनाने त्यात परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेची तरतूद समाविष्ट केली नाही. शिवाय, कलम ६ चे परंतुक हे मागासवर्गीय उमेदवारासाठी राखीव असलेली, न भरली गेलेली (रिक्त) पदे भरण्याशी संबंधीत शासकिय आदेश कायम ठेवते. त्यामुळे पुढे असे म्हणणे मांडले कि आरक्षण अधिनियम २००४ अधिनियमीत केल्यामुळे दि. २० मार्च २००३ चा शासन निर्णय टिकाव धरत नाही आणि तसेही कलम ५ आणि ६ द्वारे हा शासन निर्णय संरक्षित केलेला नाही शिवाय कलम ११ मध्ये असे म्हटले आहे कि कायद्याच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून केलेली कोणतीही नेमणूक

निरर्थक ठरते.

५८. दुसरीकडे, श्री गीरी यांनी सदर निवेदनावर उत्तर देतांना असे म्हटले आहे कि आरक्षण अधिनियम २००४ हा परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेच्या मुददयाविषयी काहीही भाष्य करित नाही. त्यामुळे दि. २० मार्च २००३ शासननिर्णय अंमलात असणे कायम राहील. त्यांनी पुढे असे म्हटले आहे की दिनांक २० मार्च २००३ चा शासन निर्णय हा जरी कार्यकारी आदेश असला तरी सुध्दा, या न्यायालयाच्या इंद्रा साहनी (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील निकालाअन्वये ज्या परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेच्या तत्वाला मान्यता देण्यात आली आहे, त्या तत्वाला अंमलात आणण्यासाठी हा एक वैध व सक्षम मार्ग आहे.

५९. आपण अगोदरच हे लक्षात घेतलेले आहे कि इंद्रा साहनी (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील निर्णयद्वारे आरक्षणाची तरतूद कार्यकारी आदेशामध्ये समाविष्ट करता येऊ शकते. आरक्षण अधिनियम २००४ अधिनियमीत झाल्यानंतर दिनांक २० मार्च २००३ चा शासन निर्णय अंमलात रहाण्याचे संपुष्टात येईल या निवेदनाला मान्यता देण्याकडे आमचा कल नाही आरक्षण अधिनियम २००४ हा परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेच्या

मुद्दयाबद्दल काही भाष्य करीत नाही. कलम ५ च्या पोटकलम (२) अन्वये, असे शासकिय आदेश, ज्याद्वारे पदोन्नतीने भरल्या जाणाऱ्या कोणत्याही पदासाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे आणि आणि जे सदर अधिनियम अधिनियमीत होण्याच्या दिनांकास अमंलात असतील ते, कायम ठेवण्यात आले आहेत. त्याचप्रमाणे कलम ६ च्या पोटकलम (१) मधील परंतुकाअन्वये, मागासवर्गीय उमेदवारांसाठी राखीव असलेली व भरली न गेलेली पदे भरण्यासंदर्भातील शासकीय आदेश, जे सदर अधिनियम अधिनियमीत होण्याच्या दिनांकास अमंलात असतील, ते कायम ठेवण्यात आले आहेत. दिनांक २० मार्च २००३ चा शासननिर्णय हा ज्येष्ठता निश्चित करण्यासंबंधी आहे तर, कलम ५ चे पोटकलम (२) हे आरक्षणाची तरतूद करण्यासंबंधी आहे. दि. २० मार्च २००३ चा शासन निर्णय हा निःसंशयपणे कलम ५ च्या पोटकलम (२) किंवा कलम ६ च्या पोटकलम (१) च्या परंतुकाच्या कक्षेत मोडणारा शासकिय आदेश नव्हे. परंतु, राज्य विधीमंडळाने असा कायदा अधिनियमीत करणे म्हणजे, शासननिर्णयामध्ये समाविष्ट केलेल्या परिणामस्वरूप ज्येष्ठते' च्या तत्वाची पायमल्ली करण्याची किंवा ते रद्द करण्याचा वैधानिक उद्देश असणे असा अर्थ निघत नाही. ^{३८}घटनेच्या कलम १६२ मधील तरतुदीनुसार जारी

38 “१९६२ या संविधानाच्या तरतुदींना अधिन राहून, राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती, ज्यांच्याबाबतीत राज्य विधिमंडळास

केलेल्या कार्यकारी आदेशामध्ये परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेची तरतूद निश्चितच समाविष्ट करता येऊ शकते.

६०. आरक्षण अधिनियम २००४ अधिनियमीत केल्यानंतर दिनांक २० मार्च २००३ चा शासननिर्णय रद्द ठरविण्यात आलेला नाही. शिवाय, आरक्षण अधिनियम २००४ हा परिणामस्वरूपी ज्येष्ठतेच्या संबंधात नाही. त्यामुळे, तशा अर्थाच्या स्पष्ट शब्दांची तरतूद नसल्यामुळे, परिणामस्वरूपी ज्येष्ठतेबाबत लागू असलेले शासकिय आदेश सदर कायद्याअन्वये निष्प्रभावित झाले आहेत असे म्हणता येणार नाही.

६१. अपिलकत्याकडून मांडला गेलेला पुढील मुद्दा असा आहे कि आरक्षण कायदा २००४ अधिनियमीत होईपर्यंत वर्ग—१ मधील पदांना पदोन्नतीमध्ये आरक्षण उपलब्ध नव्हते श्री पटवालीया यांनी पुढे असे म्हणणे मांडले कि जेव्हा दिनांक २० मार्च २००३ चा शासननिर्णय पारीत केला गेला, त्यावेळेस वर्ग—१ मधील पदांना पदोन्नतीमध्ये आरक्षण नव्हते आणि त्यामुळे परिणामस्वरूप ज्येष्ठता लागू करतांना ती फक्त वर्ग —१ व्यतिरिक्त इतर पदांपुरती मर्यादित ठेवणे गरजेचे आहे.

६२. असे करणे म्हणजे पुन्हा न्यायालयाला, आरक्षण अधिनियम २००४

कायदे करण्याचा अधिकार असेल, त्या बाबींपर्यंत असेल: परंतु असे कि, ज्या बाबतीत राज्य विधीमंडळास व संसदेस कायदे करण्याचा अधिकार आहे, अशा कोणत्याही बाबतीत, राज्याचा कार्यकारी अधिकार, या संविधानाद्वारे किंवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे संघराज्यास किंवा त्याच्या प्राधिकाऱ्यास प्रदान केलेल्या कार्यकारी अधिकारास अधीन असेल व तो त्यामुळे मर्यादित होईल.”

च्या आधारे दिनांक २० मार्च २००३ च्या शासननिर्णयाचा मर्यादित अर्थ काढण्यास सांगण्याचा प्रयत्न करण्यासारखे आहे. परिणास्वरूप ज्येष्ठतेचे तत्व समाविष्ट करताना दिनांक २० मार्च २००३ चा शासननिर्णय हा दिनांक २० ऑक्टोबर १९९७ च्या शासन निर्णयाचा पुनरुच्चार करतो. त्यात पुढे ज्येष्ठता नियम १९८२ कडे ही लक्ष वेधले आहे, ज्यातील नियम क्र.४ मध्ये विशेषतः असे म्हटले आहे कि सेवेतील पदे व संवर्ग यातील ज्येष्ठता हि एकूण सलग सेवेच्या कालावधीनुसार ठरते. अपिलकत्यांचे निवेदन मान्य करण्यामुळे अशी विसंगत परिस्थिती उद्भवेल कि जेथे परिणास्वरूप ज्येष्ठता हि वर्ग.१ च्या खालील पदांना लागू केली जाईल आणि कॅच—अॅप नियम हे वर्ग—१ मधील पदांना लागू होतील. त्यामुळे असा अन्वयार्थ, ज्याच्या परिणामी हि विसंगती उद्भवली आहे तो टाळणे आवश्यक आहे, विशेषतः जेव्हा दिनांक २० मार्च २००३ च्या शासननिर्णयास आणि ज्येष्ठता विनियम १९८२ यांस आव्हान दिलेले नाही.

६३. श्री पटवालीया यांच्या निवेदनादरम्यान अपिलकत्यांनी असे म्हणणे मांडले की दिनांक २० मार्च २००३ चा हा शासन निर्णय नागराज (उपरोल्लेखित) प्रकरणी या न्यायालयाच्या घटनापीठाने दिलेल्या निर्णयाच्या प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे. पुढे असे म्हणणे मांडण्यात आले कि

परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेचा समावेश करण्यापूर्वी राज्याने (i) अपुरे प्रातिनिधीत्व (ii) प्रशासकिय कार्यक्षमतेवरील परिणाम या मुद्दयांशी संबंधीत साधार माहिती गोळा करणे अनिवार्य आहे. श्री पटवालीया यांनी असे म्हणणे मांडले कि, साधार माहितीच्या अभावी दिनांक २० मार्च २००३ चा शासननिर्णय शक्तिबाह्य ठरतो. या संदर्भात असे म्हणणे मांडले गेले कि राज्याने साधार माहिती गोळा करण्याची कार्यवाही न केल्याने या न्यायालयाने नागराज (उपरोल्लेखित) प्रकरणी स्पष्टपणे मांडलेले तत्व येथे लागू होते, जे या न्यायालयाच्या नंतरच्या, सूरजभान मीना (उपरोल्लेखित), उ.प्र.वि. महामंडळ (उपरोल्लेखित), पन्नीर सेल्वम (उपरोल्लेखित) आणि बि. के. पवित्रा (उपरोल्लेखित) प्रकरणांत लागू केले गेले

६४. महाराष्ट्र प्रशासकीय न्यायधिकरणासमोर केलेल्या मागण्यांमध्ये दिनांक २० मार्च २००३ च्या शासननिर्णयास आव्हान दिलेले नसणे हे ठळकपणे जाणवते. आम्ही या न्यायनिर्णयाच्या अगोदरच्या भागामध्ये, ज्या मागण्या मागीतल्या आहेत त्याचा उल्लेख केला आहे आणि त्या मागण्या फक्त ज्येष्ठतेला दिलेले आव्हानच दर्शवितात. परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेचे तत्व समाविष्ट करणाऱ्या शासन निर्णयाच्या वैधतेस दिलेले आव्हान हे त्याबाबत न्यायधिकरणासमोर कोणतेही विशिष्ट आव्हान दिलेले नसताना,

विचारात घेणे हे अजिबात चालणारे नाही. अशाप्रकारचे आव्हान या टप्प्यावर विचारात घेतल्यास संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात आरक्षित प्रवर्गातील जेवढ्या उमेदवारांना आतापर्यंत पदोन्नत्या दिल्या असतील, त्या सगळ्यांचे प्रमाण बिघडविणारे गंभीर परिणाम होतील. सगळ्यात प्रथम ज्या मंचासमोर हे प्रकरण मांडले गेले तेथे त्यास आव्हानित केले नसतांना, न्यायधिकरण आणि उच्च न्यायालयासमोर केलेल्या मागण्यांमध्ये राज्य शासनास त्यांनी त्यांच्या परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेचा स्विकार करणाऱ्या निर्णयास कोणता आधार घेतला याचे समर्थन करण्यास सांगण्यात आले नाही

६५. परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेची तरतूद करणाऱ्या शासन निर्णयास आव्हान देणे ही नक्कीच गंभीर बाब आहे. अशा प्रकारे आव्हान देणे म्हणजे न्यायालयास धोरणात्मक परिपत्रकाच्या विरुद्ध आदेश देण्याची विनंती करण्यासारखे आहे, जे परिपत्रक परिणामस्वरूपी ज्येष्ठतेचे संरक्षण करण्याच्या उघड उद्देशाने पारित केले गेले आहे आणि जो आपला घटनात्मक इतिहास दर्शवितो त्याप्रमाणे, ८५ व्या घटनादुरुस्तीला अधोरेखित करणारा स्पष्ट उद्देश होता. अशा घटनात्मक आव्हानाबद्दल विशीष्ट कैफीयत असल्याखेरीज वारंवार बोलता येणार नाही त्यामुळे आमचे असे स्पष्ट मत आहे कि उघड आव्हानाच्या अभावी, अशा प्रकारच्या कृतीस

परवानगी देता येणार नाही.

६६. सूरजभान मीना (उपरोल्लेखीत) प्रकरणी याचिकाकर्त्यांनी, राज्यस्थान सरकारने दिनांक २८ डिसेंबर २०१२ पासून राजस्थान ‘विविध सेवा नियम’ यांत कलम ३०९ च्या परंतुकान्वये दुरुस्ती करणारी जी अधिसूचना दिनांक २५ एप्रिल २००८ रोजी पारीत केली होती त्याला आव्हान दिले होते. आणि अशा तऱ्हेने वगळले जाण्याच्या परिणाम हा साधार माहिती गोळा करण्याची कार्यवाही न करता अनुसूचित जाती आणि जमाती मधील उमेदवारांना, परिणामस्वरूप ज्येष्ठता देण्यात झाला, या आधारे हे आव्हान दिले गेले होते.

६७. उ.प्र. विद्युत महामंडळ (उपरोल्लेखीत) प्रकरणी, उ.प्र. सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या ज्येष्ठतेचे नियम २००७ मधील नियम ८—अ च्या वैधतेला अलाहाबाद उच्च न्यायालयासमोर विशिष्ट आव्हान देण्यात आले होते. उत्तरप्रदेश लोकसेवा (अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण) अधिनियम १९९४ चे कलम ३ आणि नियम १९९१ मधील नियम ८—अ, जे २००७ साली अंमला आणले गेले, ते शक्तिबाह्य व असांविधानीक असल्याबद्दल त्यास आव्हान दिले होते. परिणामी, ज्येष्ठतेशी संबंधित परिणामस्वरूपी आदेशांवर आक्षेप घेतले गेले

आणि पुन्हा एकदा हे आव्हान, या न्यायालयाने नागराज (उपरोल्लेखित) प्रकरणी दिलेल्या निर्णयानुसार जी कार्यवाही करणे आवश्यक होते ती कार्यवाही केली गेली नाही या आधारावर दिले गेले.

६८. पनीर सेल्वम (उपरोल्लेखित) प्रकरणी, तामीळनाडू महामार्ग अभियांत्रिकी सेवा विशेष नियमावली मधील नियम क्र. १२ मध्ये अशी तरतूद केली आहे कि नियुक्त्यांमधील आरक्षणाचा नियम (सर्वसाधारण नियम २२) हा सरळ सेवा भरतीने होणाऱ्या सहाय्यक विभागीय अभियंत्यांच्या नियुक्त्यांसाठी आणि बदलीने होणाऱ्या सहाय्यक विभागीय अभियंत्यांच्या नियुक्त्यांसाठी लागू होईल. सदर प्रकरणी या न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला कि १२ अन्वये परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेची तरतूद नाही आणि परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेच्या तरतूद अभावी, कॅच—अप नियम लागू होईल. पनीर सेल्वम (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील वादामध्ये सध्याच्या वादातील परिस्थितीसारखी परिस्थिती नव्हती, जेथे २० मार्च २००३ च्या शासननिर्णयामध्ये परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेची विशिष्ट तरतूद केली आहे.

६९. बि. के. पवित्रा (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील निर्णय कर्नाटक, आरक्षणावर आधारीत राज्याच्या प्रशासकिय सेवेतील पदांवर पदोन्नती दिलेल्या शासकिय कर्मचाऱ्यांची ज्येष्ठता निर्धारित करणे, अधिनियम

२००२ या अधिनियमाला दिलेल्या विशिष्ट आवाहनाशी संबंधीत आहे. ज्याअर्थी राज्याने सदरबाबत 'भाग पाडणारी गरज' सिध्द करण्यासाठी कोणतीही कारवाई हाती घेतली नव्हती आणि तसे कोणतेही कागदपत्र पटलावर ठेवले नव्हते त्या कारणावरून या न्यायालयाच्या दोन न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने हा अधिनियम रद्द ठरविला.

७०. हे सर्व निष्प्रय (पन्नीर सेल्वम प्रकरणातील निर्णय वगळता) एकतर प्रशासकिय अधिसूचनांच्या वैधतेला किंवा विधिमंडळाच्या कायद्याच्या वैधतेला दिलेल्या विशिष्ट आवाहनांशी संबंधीत आहेत. पन्नीर सेल्वम प्रकरणात (उपरोल्लेखीत) परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेच्या तरतुदी अभावी 'कॅच—अॅप' नियम लागू ठरतो असा निर्णय देण्यात आला होता. प्रस्तुत प्रकरणी, दिनांक २० मार्च २००३ च्या शासन निर्णयामध्ये परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेची विशिष्ट तरतूद आहे परंतू, न्यायाधिकरणापुढे सुरू केलेल्या कार्यवाहीमध्ये सदर शासननिर्णयाला आवाहन दिलेले नव्हते. आता या टप्प्यावर असे आवाहन विचारात घेता येणार नाही

७१. अपिलार्थींच्या वतीने असे म्हणणे मांडण्यात आले आहे कि दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ रोजी प्रथम उत्तरवादी यांना जे.डी.टि.पी. म्हणून मंजूर करण्यात आलेली पदेन्नती पूर्णपणे तदर्थ तत्त्वावरील होती आणि ती

नियमीत करण्यात आलेली नव्हती. सदर निवेदनाला खालील तीन कागदपत्रांचा आधार घेण्यात आला.

(i) दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ चा पदोन्नती आदेश ज्यांत असे नमूद केले आहे प्रथम उत्तरवादी यांना जे.डि.टी.पी. च्या पदावर देण्यात आलेली तदर्थ पदोन्नती हि मुंबई उच्च न्यायालयातील रिट याचीका क्र. [८४५२/२००४](#) मध्ये होणाऱ्या निर्णयाच्या अधिन राहून देण्यात आली होती.

(ii) राज्याच्या वतीने म.प्र.न्या. (मॅट) समोर फाईल केलेल्या प्रति—प्रतिज्ञापत्रामध्ये असे नमूद केले आहे कि.

“ श्री एन. आर. शेंडे (अनुसूचित जाती) यांना, पदोन्नतीसाठी अस्तित्वात असलेल्या नियमांतील तरतुदी व योग्य त्या कार्यपद्धतीचा अवलंब करून व सामान्य प्रशासन विभाग, आस्थापना मंडळ व शासनाच्या मान्यतेने, दिनांक ११.०८.२०११ रोजी सहसंचालक, नगररचना या पदावर पदोन्नती देण्यात आली होती. जरी त्यांची पदोन्नती तदर्थ तत्त्वार व नियमीत पदावर झालेली असली तरी, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या मान्यतेनंतर ती नियमीत केली जाईल. तसेच, अर्जदार यांची देखील श्रेणीवाढ

केलेल्या, सहसंचालक नगररचना या पदावर तदर्थ तत्वावर,
 दिनांक ०२/०७/२०१३ च्या शासन निर्णयाअन्वये
 पदोन्नती करण्यात आली आहे आणि ती देखील महाराष्ट्र
 लोकसेवा आयोगाच्या मान्यतेने नियमित करण्यात येईल”.

(iii) दिनांक ८ मार्च २०१६ रोजी अपिलकार यांनी माहितीचा
 अधिकार अधिनियम २००५ अन्वये विचारलेल्या शंकेला दिलेले
 उत्तर —

“श्री.एन.आर. लोंढे, सहसंचालक, नगररचना यांना
 शासन निर्णय क्र. [टिपीव्ही-१११०/६२४/सी.](#)
 आर-१७०/२०१०/न.वि.२७, दिनांक ११.०८.२०११
 अन्वये सदर पदावर तदर्थ पदोन्नती देण्यात आली आहे.
 सदर पदोन्नती हि सामान्य प्रशासन विभागाच्या सहमतीने
 आणि महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या मान्यतेने नियमित
 करण्यात येईल अशी तरतूद करण्यात आली आहे”.

७२. सदर निवेदनांचा दुसरा भाग म्हणजे प्रथम उत्तरवादी यांना जी
 पदोन्नती देण्यात आली होती ती सा.प्र.वि.च्या दिनांक २७ ऑक्टोबर
 २००८ च्या परिपत्रकानुसार देण्यात आली होती, ज्यामध्ये राखीव प्रवर्गातील

राखीव पदांच्या अदलाबदली बाबत नमुद केले होते. मुंबई उच्च न्यायालयाने, आरक्षण अधिनियम २००४ अधिनियमीत झाल्यानंतर अशाप्रकारे पदांच्या अदलाबदली बाबत नमुद केले होते. मुंबई उच्च न्यायालयाने, आरक्षण अधिनियम २००४ अधिनियमित झाल्यानंतर अशाप्रकारे पदांच्या अदलाबदलीस विशेषकरून मनाई केली होती, या कारणावरून हे परिपत्रक रद्दबातल ठरविले. शिवाय, पुढे असेही सादर करण्यात आले होते कि जेव्हा दिनांक २९ डिसेंबर २०१२ रोजी सर्वंग संख्याबळ दोन वरून आठ असे वाढविण्यात आले त्यानंतरच प्रथम उत्तरवादी यांना जे.डि.टी.पी. चे नियमीत पद उपलब्ध झाले होते ज्याचा परिणाम राखीव प्रवर्गातील पदांच्या संख्येत एकाचवेळी एक वरून तीन अशी वाढ होण्यात झाला. अपिलकार यांच्या निवेदनाला प्रतिवाद करतांना असे म्हणणे मांडले गेले कि प्रथम उत्तरवादी यांची पदोन्नती तदर्थ ठरविण्याचे कारण म्हणजे, त्यावेळी न्यायधिकरण/उच्चन्यायालय यांच्या समोर दाखल केलेल्या रिट याचीका क्र.८४५२/२००४ द्वारे आरक्षण अधिनियम २००४ यांस दिलेले आव्हान प्रलंबीत होते.

७३. अपिलकार यांचे निवेदन हे, प्रथम उत्तरवादी यांची पदोन्नती ही तदर्थ आहे आणि म्हणून दिनांक २० मार्च २००३ च्या शासन निर्णयानुसार,

ज्यामध्ये 'नियमित पदोन्नतीचा दिनांक' याचा उल्लेख आहे, ते परिणास्वरूप ज्येष्ठतेचे हक्कदार नाहीत, या गृहितकावर आधारीत आहे. सदर निवेदनाचे मूल्यमापन करताना हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे कि दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ चा पदोन्नती आदेश हि पदोन्नती तदर्थ का समजण्यात यावी याच्या कारणाकडे निर्देश करतो आणि मुंबई उच्च न्यायालयासमोर रिट याचीका क्र. [८४५२/२००४](#), ज्याद्वारे आरक्षण अधिनियम २००४ ला आव्हान देण्यात आले होते, ती प्रलंबीत असणे हे ते कारण होते. खरे तर, दिनांक २ जुलै २०१३ चा पदोन्नतीचा आदेश, ज्याद्वारे अपिलकारास जे.डि.टी.पी. चा पदावर पदोन्नती देण्यात आली होती, त्यात देखील हि पदोन्नती तदर्थ असल्याचा उल्लेख आहे. महत्वाचे म्हणजे अपिलकारांच्या प्रकरणात देखील पदोन्नतीला तदर्थ समजण्याचे कारण हे रिट याचीका क्र. [८४५२/२००४](#) ची प्रलंबीतता हेच आहे.

७४. दिनांक १ एप्रिल २००८ रोजी महाराष्ट्र शासनाने एक धोरणात्मक परिपत्रक जारी केले होते ज्याद्वारे सर्व विभागांना अशा सूचना देण्यात आल्या होत्या कि पदोन्नत्या ह्या वरील रिट याचिकेतील^{३९} निकालाच्या अधिन असतील. सदर रिट याचिकेच्या न्यायनिर्णयाविरूद्ध दाखल केलेल्या विशेष अनुमती याचीका या न्यायालयासमोर निर्णयासाठी प्रलंबित आहेत.

39 एस.एल.पी.(दि.)क्र२८३०६/२०१७ आणि इतर

न्यायधिकरणाने आपल्या दिनांक २८ नोव्हेंबर २०१४ च्या आदेशाने, आरक्षण अधिनियम २००४ व दिनांक २५ मे २००४ चा शासननिर्णय रद्दबातल ठरविला. न्यायधिकरणाच्या या न्यायनिर्णयास मुंबई उच्च न्यायालयाने दिनांक २० मार्च २०१५ रोजी स्थगिती दिली. दिनांक ४ ऑगस्ट २०१७ रोजी उच्च न्यायालयाने न्यायधिकरणाचा, आरक्षण अधिनियम २००४ रद्दबातल ठरविण्याच्या मर्यादेपर्यंतचा निर्णय रद्दबातल ठरवला. परंतु उच्च न्यायालयाने सांविधानिक वैधतेचा मुद्दा खुला ठेवला. यावर राज्य शासनाने विशेष अनुमती याचिका दाखल केली आहे, जी या न्यायालयासमोर प्रलंबीत आहे.

७५. प्रथम उत्तरवादी यांच्यावतीने हजर असणारे विद्वान वरिष्ठ वकिल श्री. गिरी यांनी असे म्हणणे सादर केले कि पदोन्नतीच्या आदेशामध्ये जरी 'तदर्थ' असा शब्दप्रयोग केला असला तरी प्रथम उत्तरवादी यांना जे.डि.टी. पी. या पदावर पदोन्नती देण्यापूर्वी पदोन्नतीच्या योग्य त्या कार्यपद्धतीचा अवलंब केला गेला होता. त्यांचे म्हणणे सादर करताना श्री. गिरी यांनी, महाराष्ट्र शासनाचे उपसचिव यांनी प्रधान सचिव, सेवा, सा.प्र.वि: यांच्याशी दिनांक ७ जानेवारी २०११ रोजी केलेल्या पत्रव्यवहाराचा आधार घेतला. त्यांनी असे म्हणणे सादर केले आहे कि. (i) जेडिटिपी या संवर्गात फक्त

दोन पदे उपलब्ध होती. त्यातील एक राखीव प्रवर्गासाठी बाजूला ठेवले (राखून ठेवले) आहे, (ii) सदर पद भरण्यासाठी राखीव प्रवर्गामधून कोणताही दुसरा पात्र अधिकारी उपलब्ध नव्हता आणि त्यामुळे प्रथम उत्तरवादी यांची पदोन्नतीसाठी शिफारस करण्यात आली आणि (iii) कोणत्याही परिस्थितीमध्ये अपिलकारास, जो खुल्या प्रवर्गातील आहे, त्याला राखीव प्रवर्गासाठी असलेल्या पदावर, ज्या पदावर प्रथम उत्तरवादी यांची नेमणूक झाली होती, त्यावर नियुक्तीचा हक्क मिळू शकत नाही.

७६. पर्यायाने, प्रथम उत्तरवादीच्या वतीने असे म्हणणे मांडण्यात आले कि जे.डि.टी.पी. संवर्गामध्ये अपिलकाराची ज्येष्ठता संरक्षित आहे असे जरी मानण्यात आले तरी त्याच्याकडे संचालक, नगररचना या पदावरील पदोन्नतसाठी विचारात घेतली जावी अशी आवश्यक ती पात्रता नाही हि वस्तुस्थिती कायम राहते. अपिलकाराला जे.डि.टी.पी. या पदावर दिनांक २ जुलै २०१३ रोजी पदोन्नती देण्यात आली. श्री गिरी यांनी असे म्हणणे मांडले कि जरी प्रथम उत्तरवादीची पदोन्नती हि फक्त तदर्थ तत्वावर असल्यामुळे 'कॅच-अप' नियम अस्तित्वात असतील तरी (i) नगररचना आणि मूल्यांकन (सेवाप्रवेश) संचालनालय, नियम २०११ मधील नियम ३

मध्ये असे विहित करण्यात आले आहे कि जे.डि.टी.पी. हे पद धारण करणाऱ्या अधिकाऱ्याला डि.टि.पी. या पदावरील पदोन्नतीसाठी पात्र असल्याबाबत विचारात घेण्यासाठी, त्याने सदर पदावर किमान तीन वर्षे सेवा केलेली असणे आवश्यक आहे: (ii) श्री राजन कोप डि.टि.पी पदावरून नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त झाल्यामुळे सदर पद दिनांक ३० एप्रिल, २०१६ रोजी रिक्त झाले. (iii) ज्या दिनांकास डि.टि.पी हे पद रिक्त झाले त्या दिनांकास अपिलकार हा जे.डि.टि.पी पदावरील तीन वर्षांचा अनुभव असण्याची पात्रता अट पूर्ण करित नव्हता आणि वरिष्ठतम पात्र अधिकारी म्हणून प्रथम उत्तरवादी हा सदर पदावर नियुक्तीसाठी हक्कदार होता. राज्य शासनाने दिनांक ५ ऑक्टोबर २०१५ रोजी एक शासन निर्णय जारी केला आहे ज्याद्वारे पदोन्नतीसाठी आवश्यक किमान अनुभवाची विहित केलेली अट शिथिल करता येऊ शकत नाही आणि (iv) ज्येष्ठता व पात्रता या दोन वेगळ्या संकल्पना आहेत, केवळ एखादी व्यक्ति ज्येष्ठ आहे म्हणून ती व्यक्ति, तीचा विचार केला जावा यासाठी पात्र ठरत नाही.

७७. वरिल आधारावर, असे म्हणणे मांडण्यात आले कि जरी जे.डि.टि.पी. पदावर अपिलकारास 'कॅच—अॅप' रूल लागू केला तरीही नियम ३, ज्याद्वारे जे.डि.टि.पी म्हणून किमान तीन वर्षांचा अनुभव असणे आवश्यक आहे,

त्यानुसार डि.टी.पी पदावरील पदोन्नतीसाठी त्याचा विचार करावा यासाठी तो पात्र नव्हता. या सादर निवेदनामध्ये 'कच—अॅप रूल' एखादी व्यक्ती, जीला राखीव प्रवर्गातर्गत याआधी पदोन्नती देण्यात आली आहे त्या व्यक्तिला समोर ठेऊन काल्पनिक वस्तुस्थितीची तरतूद करते. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर 'कॅच—अप रूल' हा पात्रतेची अट पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या प्रत्यक्ष सेवेची तरतूद करू शकत नाही.

७८. ज्या दिवशी पद रिक्त होते त्या दिवसाची पात्रता विचारात घेणे आवश्यक आहे आणि दिनांक ३० एप्रिल २०१६ रोजी अपिलकार हा डि.टि.पी पदासाठी आवश्यक असलेली पात्रतेची अट पूर्ण करित नाही. प्रथम उत्तरवादी यांच्या निर्णयाचा समाचार घेतांना, अपिलकार यांचे म्हणणे कि, प्रथम उत्तरवादी यांना जे.डि.टि.पी. म्हणून दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ रोजी देण्यात आलेली पदोन्नती हि दिनांक २७ ऑक्टोबर २००८ रोजीच्या परिपत्रकाअन्वये दिली गेली होती जे परिपत्रक मुंबई उच्च न्यायालयाने रद्दबातल ठरविले होते, ही गोष्ट आम्ही आधीच नोंद करून ठेवली आहे. या सादर निवेदनाच्या संबंधात उच्च न्यायालयाने असा निकाल दिला आहे कि दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ रोजी जारी केलेला पदोन्नतीचा आदेश हा वैध होता. शिवाय, अपिलकाराने देखील या परिस्थितीचा स्विकार केला

होता कि, ज्याअर्थी प्रथम उत्तरवादीला दिनांक २७ ऑक्टोबर २००८ रोजीच्या परिपत्राकान्वये पदोन्नती देण्यात आली होती त्याअर्थी दिनांक २८ ऑगस्ट २०१४ रोजी प्रसिध्द करण्यात आलेल्या जे.डि.टि.पी. पदाच्या ज्येष्ठता यादीस हरकत घेण्याचे कोणतेही कारण नाही. या व्यतिरिक्त उच्च न्यायालयाने असे नमूद केले होते कि, प्रथम उत्तरवादी यांना दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ रोजी पदोन्नती दिल्यानंतर अपिलकार यांना २ जुलै २०१३ रोजी पदोन्नती देण्यात आली आणि जेव्हा दुसरी ज्येष्ठता यादी दिनांक १५ जानेवारी २०१६ रोजी अंतीम करण्यात आली तेव्हा अपिलकाराने फेब्रुवारी २०१६ मध्ये ओ.ए. फाईल केला. दरम्यानच्या काळात, अपिलकाराने जे.डि. टि.पी. म्हणून जवळजवळ पाच वर्षे काम केले होते. उच्च न्यायालयाने, ज्येष्ठतेच्या मुद्दयाला इतक्या उशीरा आव्हान देण्याची परवानगी नाकारताना, या न्यायालयाच्या रोशनलाल वि. भारतीय आंतरराष्ट्रीय विमानतळ प्राधिकरण,^{४०} पी. चित्थरंजा मेनन वि. ए. बालकृष्णन^{४१} आणि अमरजीतसिंग वि. देवीरतन^{४२} या प्रकरणातील निकालाचा आधार घेतला.

७९. आमच्या मते, सदर विलंबाचा भार समर्थनियरित्या उच्च न्यायालयावर आहे त्याचबरोबर न्यायालयाने तितक्याच सुसंगत मुद्दयाचा विचार

40 (१९८०) सप्ली एस.सी.सी. ४४९

41 (१९७७) ३ एस.सी.सी. २५५

42 (२०१०) १ एस.सी.सी. ४१७

करावयास हवा होता कि अपिलकाराने प्रथम उत्तरवादी यांच्या जे.डि.टि.पी म्हणून झालेल्या नेमणूकिस आवाहन दिलेले नाही आणि आता नेमणूकिला आवाहन न दिल्यामुळे ज्या परिपत्रकांच्या आधारे प्रथम उत्तरवादी यांना पदोन्नती देण्यात आली होती ते परिपत्रक मुंबई उच्च न्यायालयाने^{४३} त्यांच्या निकालान्वये रद्दबातल ठरविले आहे या कारणावरून सदरची नेमणूक रद्दबातल ठरविण्यात यावी असे अपिलकार ठामपणे म्हणू शकत नाही.

८०. प्रथम उत्तरवादी यांचे असे म्हणणे आहे कि अपिलकार यांनी त्यांच्या जे.डि.टि.पी. पदावरील नियुक्तिस आवाहन दिले नव्हते कारण अशा कोणत्याही आवाहानाला मुदतीच्या कायदयाची बाधा आली असती काहीही कारण असले तरी, वस्तुस्थिती हिच आहे कि न्यायधिकरणापुढे फाईल केलेल्या ओ.ए.मध्ये प्रथम उत्तरवादी यांच्या जे.डि.टि.पी. पदावरील नेमणूकीचा समाचार घेतला गेला नव्हता. परिणामी आता अपिलकार, सदर नियुक्ती हि अशा परिपत्रकावर आधारीत होती जे नियुक्ति केल्यानंतर अवैध मानले गेले या कारणावरून त्यास आवाहन देऊ शकत नाही. नियम ३ (फ) च्या अर्थानुसार सदर नियुक्ति हि अभावित नियुक्ति आहे असे म्हणणे म्हणजे प्रथम उत्तरवादी यांना त्यांच्या नियुक्तिच्या परिणामांपासून आणि त्यांच्या परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेपासून वंचित ठेवण्याची मागणी करण्याची

दुसरी पध्दतच आहे.

८१. नगररचना आणि मुल्यांकन (सेवाप्रवेश) संचालनालयाच्या नियमावली २०११ मधील नियम क्र.३ मध्ये खालीलप्रमाणे तरतूद आहे.

“३. संचालक, नगररचना गट—अ, चा पदावरील नियुक्ति हि, संचालनायातील सह संचालक नगररचना हे पद धारण करणाऱ्या व्यक्तित्मधून, ज्यांची सदर पदावर तीन वर्षापेक्षा कमी नाही इतकी सेवा झाली असेल अशा व्यक्तित्मधून, योग्य व्यक्तित्ची ज्येष्ठता लक्षात घेऊन केलेल्या सक्त निवडीच्या आधारे पदोन्नती करून करावी.”

अपिलकार यांनी सादर केलेल्या निवेदनांमध्ये, तेव्हाचे डि.टि.पी. दिनांक ३० एप्रिल २०१६ रोजी सेवानिवृत्त झाल्यामुळे जागा रिक्त झाली या वस्तुस्थितिबाबत कोठेही शंका उपस्थित केलेली नाही. शिवाय ज्या दिवशी पद रिक्त झाले त्या दिवशी अपिलकार हे, जे.डि.टि.पी. म्हणून तीन वर्षांचा अनुभव असला पाहिजे, हि पात्रतेची अट पूर्ण करित नव्हते, हे स्पष्ट आहे. अपिलकार, ज्यांना दिनांक २ जुलै २०१३ रोजी पदोन्नती दिली गेली, ते नियम ३ अन्वये विहित केलेली अट पूर्ण करित नव्हते. श्री. पटवालीया

यांनी मांडलेले म्हणणे कि, अपिलकार यांनी डि.डि.टि.पी. आणि जे.डि.टि.पी या पदांवर बजावलेली सेवा हि त्यांची पात्रता ठरविण्यारिता, एकत्रीत केली पाहिजे, हे मान्य करता येण्यासारखे नाही कारण, नियम ३ मध्ये अशी स्पष्ट अट घातलेली आहे कि पात्र जे.डि.टि.पी ची सदर पदावर तीन वर्षे नियमीत सेवा झालेली असली पाहिजे.

८२. आर. प्रभादेवी वि. भारत सरकार^{४४} या प्रकरणी, या न्यायालयाच्या दोन न्यायमूर्तिंच्या खंडपीठाने एक तत्व तयार केले ते खालीलप्रमाणे :—

“नियम तयार करणारे प्राधिकरण हे, वरिष्ठ पदावरील पदोन्नतीसाठी पात्रतेच्या अटी ठरविणारे नियम बनविण्याकरिता सक्षम असते. जेव्हा अशी एखादी पात्रतेची अट सेवा नियमांद्वारे घालून दिली जाते तेव्हा, असे म्हणता येत नाही कि सरळसेवा भरती झालेल्या व्यक्तिस, जो पदोन्नती झालेल्या व्यक्तिस वरिष्ठ आहे, पात्रतेच्या अटी पूर्ण करण्याची आवश्यकता नाही आणि तो निव्वळ ज्येष्ठतेच्या आधारे, वरिष्ठ पदावर पदोन्नतीसाठी विचारात घेतला जाण्यास हक्कदार आहे. एखादया विशीष्ट संवर्गातील ज्येष्ठता हि

लोकसेवकाला, जोपर्यंत तो संबंधीत नियमान्वये विहित केलेल्या पात्रतेच्या अटी पूर्ण करत नाही तोपर्यंत, वरिष्ठ पदावरील पदोन्नतीकरीता हक्कदार ठरवत नाही, सदर व्यक्तिचा पदोन्नतीसाठी विचार केला जाण्यापूर्वी, सदर पदासाठी विहित केलेल्या अर्हतांच्या अनुसार तो पदोन्नतीसाठी पात्र असणे आवश्यक आहे. ज्येष्ठता हि केवळ पात्र व्यक्तींमध्येच संबंधीत असेल. पुढील वरिष्ठ पदावरील पदोन्नती प्रकरणी, ज्येष्ठता हि पात्रतेची जागा घेऊ शकत नाही किंवा पात्रतेच्या वरचढ देखील ठरू शक नाही.”

सेवा न्यायतत्वामध्ये ज्येष्ठता आणि पात्रता या दोन वेगळ्या संकल्पना आहेत. जेव्हा उच्च पदावरील पदोन्नतीसाठी लागणारी पात्रता वरिष्ठाकडे नसेल अशावेळी निव्वळ ज्येष्ठता वरचढ ठरू शकत नाही (या संदर्भात पालूरे भास्कर राव वि. श्री रामसेशैह^{४५} हे प्रकरण पहावे.) जरी अपीलकाराचे ‘कॅच—अप रूल’ लागू करण्याबाबतचे म्हणणे एक वेळ मान्य केले तरीही, ज्या तारखेला रिक्त पद निर्माण झाले त्या तारखेला, पुढील उच्च पदावरील पदोन्नतीसाठी आवश्यक असलेली पात्रतेची अट पूर्ण करणे

तो टाळू शकत नाही.

८३. अपिलकार हे प्रथम उत्तरवादी यांच्या जे.डि.टि.पी या पदावरील दिनांक ११ ऑगस्ट २०११ रोजीच्या नियुक्तिला आव्हान देण्यात अपयशी ठरले. शिवाय दिनांक २० मार्च २००३ चे परिपत्रक, ज्याद्वारे परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेची तरतूद केली आहे, त्या परिपत्रकाला आव्हान देण्यात अपिलकार अपयशी ठरले. या न्यायालयासमोर दिलेल्या आव्हानाच्या पायाला त्यासंबंधीच्या कैफियतीमध्ये कोणताही आधार नव्हता. अपिलकाराच्या वतीने उपस्थित राहिलेल्या विद्वान वकिलांची कल्पकता आणि उदयोग हे अंतिम विश्लेषणात कैफियतीतील उणेपणाची जागा घेऊ शकत नाही.

८४. नियमाविरूद्ध केलेली नियुक्ती हि निव्वळ 'अभावित नियुक्ती' असते आणि झालेल्या व्यक्तिस, सेवेत नियुक्तीत/कायम नियुक्ति झालेल्या व्यक्तितंपेक्षा जास्त ज्येष्ठतेचा फायदा प्रदान करित नाही, या तत्वावर निवेदन पुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला गेला (संजय के सिन्हा— वि. बिहार राज्य)^{४६} भुपेंद्रनाथ हजारिका वि. आसाम राज्य^{४७} या प्रकरणी देखील हयाच तत्वावर जोर दिला गेला.

46 (२००४) १० एस.सी.सी. ७३४ / ७४२

47 (२०१३) २ एस.सी.सी. ५१६

“जेव्हा आधारभूत संरचना हि पूर्णपणे अवैध इमल्याच्या पायावर उभारली गेली असेल तेव्हा, अगोदर केलेली सेवा विचारात घेतली जावी असे म्हणणे मांडण्याचा प्रयत्न करून पिरॅमिड बांधले तर ते कोसळल्याशिवाय राहणार नाही.”

{पी.व्ही.जॉर्ज वि. केरळ सरकार^{४८} आणि बि.ए.लिंगा रेड्डी वि. कर्नाटन राज्य परिवहन प्राधिकरण^{४९} हि प्रकरणे देखील पहावीत (ज्यांचा आधार उच्च न्यायालय त्यांचा,एखादे म्हणणे खोडून काढण्याचा अधिकार संभाव्य रितीने वापरू शकत नाही, या निवेदनाला पुष्ठी देण्यासाठी घेतला गेला)}

८५. या सर्व निवेदनांचे उत्तर एकदम साधे आहे ते म्हणजे :—
अपिलकाराने कोणत्याही टप्प्यावर उत्तरवादींच्या जे.डि.टि.पी. पदावरील नियुक्तिस आवाहन दिले नाही अथवा दिनांक २० मार्च २००३ च्या शासन निर्णयास आवाहन दिले नाही ज्याद्वारे परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेची तरतूद केली होती. दिनांक ३० एप्रिल २०१६ रोजी जेव्हा पद रिक्त झाले तेव्हा अपिलकार हा डि.टि.पी पदासाठी पात्र नव्हता. त्यामुळे तो प्रथम

48 (२००७) ३ एस.सी.सी. ५५७

49 (२०१५) ४ एस.सी.सी. ५१५

उत्तरवादीच्या नेमणुकीस आव्हान देऊ शकत नाही.

८६. वरिल कारणास्तव आम्ही या निष्कर्षावर आलो आहोत कि सदर अपिलांमध्ये काहीही तथ्य नाही आणि आम्ही वर कारणे दर्शविलेली असली तरीही उच्च न्यायालयाच्या निर्णयामध्ये हस्तक्षेप करावा असे त्यात काहीही नाही. त्यामुळे दिवाणी अपील फेटाळण्यात येत आहेत. खर्चाबाबत कोणतेही आदेश नाहीत.

दिवाणी अपिले क्र.२४७१-२४७३/२०१९

@ विशेष अनुमती याचीका (दिवाणी) क्र.१४०४१-१४०४३/२०१८

८७. दिवाणी अपिले @ विशेष अनुमती याचीका (दिवाणी) क्र. ८७६९ - ८७७१ / २०१८ यामध्ये आज दिलेल्या न्यायनिर्णयाच्या अनुसार हि अपीले देखील, खर्चाबाबत कोणतेही आदेश न देता, फेटाळण्यात येत आहेत.

कि.अ.क्र.२९८३-२९८५/२०१९

@ विशेष अनुमती याचीका (दिवाणी) क्र. ३३०८६-३३०८८/२०१७

८८. दिवाणी अपिले क्र. विशेष अनुमती याचीका (दिवाणी) क्र. ८७६९-८७७१/२०१८ यामध्ये आज दिलेल्या न्यायनिर्णय लक्षात घेता,

सदर कि.अ. प्रमुख अपिलातील न्यायनिर्णय व आदेशाच्या अनुसार निकालात काढण्यात आले आहेत.

न्या.....
(डॉ. धनंजय य. चंद्रचूड)

नवी दिल्ली
५ मार्च २०१९

न्या.....
(हेमंत गुप्ता)

नकार (डिस्क्लेमर)

“या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायानिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणीकरिता वैध मानला जाईल.”

DISCLAIMER

“The Translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation”.

XXXXXX